

Philip A. Neel

MEGSZAKADT KÖR: KORAI DEZINDUSZTRIALIZÁCIÓ, KÍNAI TŐKEEXPORT ÉS AZ ÚJ IPARI KOMPLEXUMOK BOTLADOZÓ FEJLŐDÉSE¹

Az ipari fejlődést és a közvetlentőke-befektetések (FDI) szerepét leíró hagyományos modellek az urbanizációt és az ipari termelés növekedését a foglalkoztatás iparosodásával társítják. Mindezzel azt sugallják, hogy a szolgáltatás-alapú munkaerőpiacra való átállás a fejlődés „érettségének” jele, viszont ezek a modellek nem adnak magyarázatot a „korai dezindusztrializáció” tendenciájára, amely a szegény országokban világszerte egyre nyilvánvalóbb. Ezek a modellek nem számolnak a termelés és foglalkoztatás, a formalitás és informalitás, az indusztrializáció és urbanizáció mély szétválásaival, amelyek a világ leggyorsabban fejlődő városaiban figyelhetők meg. Eközben a kritikai fejlődéstudományok alternatív modelljei az iparosodás felemelkedésének kudarcaira és a klasszikus függőségi viszonyokra fókuszálnak, amelyek közül egyik sem magyarázza a manapság megfigyelhető jelenséget. Jelen tanulmány alternatív magyarázatot ad a korai dezindusztrializációra, a technikai fejlődés és a kapitalista fejlődés szekuláris tendenciáinak marxi elméleteiből kiindulva. Az érvelést a szerző a tanzániai Dar es-Salaamban és a kínai Gyöngy-folyó deltájában végzett terepmunkájából vett példákkal illusztrálja. Ennek mentén a korai dezindusztrializáció jelensége azt sugallja, hogy a fejlődés köre a saját ellentmondásai alatt omlik össze, még mielőtt az iparosítás körbekerülhetné az egész bolygót.

1 Eredeti tanulmány: Neel, P. (2022). Broken Circle: Premature Deindustrialization, Chinese Capital Exports, and the Stumbling Development of New Territorial Industrial Complexes. *International Labor and Working-Class History*, 102, 94–123. Cambridge University Press. doi:10.1017/S0147547922000321

A magyar fordítást a szerző engedélyével közöljük.

BEVEZETŐ

2020 telén (ami forró, párás nyat jelentett a déli féltekén) a tanzániai Dar es-Salaamban éltem, és helyszíni kutatást végeztem a város ipari területén elhelyezkedő kínai termelőüzemekről. A városban azonban nem az üzemek voltak a kínai befektetések leglátványosabb formái. Például a szoba, amit béreltem, egy viszonylag új lakóparkban helyezkedett el, amit egy kínai építőipari cég épített a 2010-es évek közepén. Az utca túloldalán egy még újabb épület állt, az *AVIC International* hatalmas, kínai állami tulajdonban lévő és számos leányvállalattal rendelkező konglomerátum tengerentúli épülete, amelyet a Kínai Légiközlekedési Ipari Vállalat építtetett, tulajdonolt és kezelt. Ahogy sok más nagyvállalat Kínában, ez a cég is a központi állam felügyelete alatt állt, a Kínai Népköztársaság Államtanácsának Állami Vagyont Felügyelő és Kezelő Bizottságán (SASAC) keresztül. Ugyanebben az utcában helyezkedett el az Új Selander-híd egyik építkezési területe, amelyet nagyrészt a kínai *China Railway Seventh Group* munkásai építettek, amely nemzetközi leányvállalata a világ egyik legnagyobb építőipari vállalatának, a Kínai Vasúti Társaságnak. Ez utóbbi egyben a *China Railway Engineering Corporation* leányvállalata, Kína másik nagy konglomerátumát képezve a SASAC égisze alatt. Ezek a nagy, államilag támogatott infrastruktúrával foglalkozó vállalatok állnak az Afrikában kínai befektetéseket vizsgáló legtöbb kutatás és tudósítás középpontjában, elfedve a sok kisebb és nagyrészt névtelen, a város ipari területein szétszórt kínai vállalatok sokkal fontosabb szerepét, melyek saját kutatásom fókuszában állnak.²

Legtöbbször, amikor elhagytam a lakásomat, a szomszédban lévő *Barack Obama Drive-on* sétáltam, aminek mentén gyümölcsárusok összetákolt bódékat állítottak fel az óriási, gyümölcsdenevérektől hangos fák árnyéka alatt. Ahogy este lehűlt a levegő, a denevérek hatalmas fekete felhőkben szálltak fel, átrajzottak a befejezetlen lakótor-

2 Ez nem jelenti azt, hogy az építő- és mérnöki iparág nem fontos, és azt sem, hogy nem léteznek részletesebb tanulmányok az ágazat jellegéről. Az afrikai kínai infrastrukturális beruházásokról a kínai nemzetközi építési és mérnöki vállalkozók történetéről lásd: Hong 2021. Az itt tárgyalt gyárakról továbbiakban lásd: Ying 2019a és 2019b. vagy Tang 2019. A kisebb méretű gyártók központi szerepet kapnak a kínai afrikai befektetésekről szóló, jelenleg létező legjobb egységes beszámolóban (Tang 2021).

nyok üres ablakain, és leszálltak a régi Selander-híd alatti mangrove mocsárba. Visszatekintve a denevérek a közelgő járvány rossz előjelének tűnnek. Akkoriban viszont úgy tűnt, mintha egyszerűen csak a világ egyik leggyorsabban fejlődő városának nyüzsgő éjszakáját jelképeznék. A gyors urbanizáció átformálta a világváros megjelenését, gyümölcsárusokat a gyümölcsdenevérek alá, az új, felhőkarcolókat pedig a mangrove mocsár szélére helyezve. Az elmúlt évtizedben Dar es-Salaam a világ leggyorsabban fejlődő városai közé került, 2020-ban becsült lakossága 6,7 millió volt, amely az előrejelzések szerint 2030-ra megduplázódik (Rosen 2019). A migráció és a magas termékenységi arányszámok egyaránt hozzájárultak ehhez a fellendüléshez. Így Tanzánia abba a kilenc vagy tíz országból álló csoportba tartozik, amelyek a 2050-ig bekövetkező népességnövekedés nagy részét teszik majd ki (ENSZ 2019).

A gyors ütemű városi növekedés hozzájárult a város felemelkedésének finanszírozásához, de az új lakóparkok közül még a legkisebbek is elérhetetlenek voltak az átlag helyi lakos számára. A város *de facto* beépítésének nagy része a köznyelvben *uswahilini*³ néven emlegetett informális települések formájában valósult meg, ahol a 2010-es években Dar es-Salaam lakosságának több mint 70%-a élt (Rasmussen 2013). Tanzánia zavaros földbirtoklási rendszere és a partmenti területek földrajza egyaránt elősegítik a peremvárosi lakórészek horizontális terjeszkedését (Mughwai 2019; Sylivester 2013). A szisztematikus várostervezés és a települések szigorú felügyeletének hiánya miatt azonban e területek közműellátása rendkívül rossz minőségű, és az esős évszakban extrém mértékű, halálos árvizek sújtják, amelyek gyakran egész városrészeket mosnak el (Rosen 2022). Ez a típusú esetleges, horizontális urbanizáció a város formálisabb fejlődésével, a városközpont új felhőkarcolóinak és lakótornyainak függőleges növekedésével együtt ment végbe, amelyek szinte minden értelemben globálisak – a város nemzetközi elitjének és multinacionális cégek irodáinak adnak otthont, és legalábbis részben a kínai ingatlanpiacról kiáramló többlettőkéből épültek. Mindezek eredménye egy összefüg-

3 Ez a kifejezés a város gyarmati szegregációjából ered, amely a bennszülöttek (az *uswahilini*), a brit gyarmati rendszeren belül a nagyrészt dél-ázsiai középpozíciók számára fenntartott negyedek (az *uhindini*) és az európaiak számára fenntartott exkluzív zónák (az *uzunguni*) elkülönítésére irányult (Brennan et. al 2007).

géstelen városi komplexum, ahol a félig kész vagy nagyrészt üres lakótornyokban világító hegesztőgépek fehér fényén és a néhány ottlakó halványsárga világításán kívül az épületek sötéten ragyognak az éjszakában, a város valódi élete fölé magasodva: a nyüzsgő *uswahilini* alattuk, amely a tengerparti síkság minden irányába szétterjed.

Egy időben gyümölcsárusokkal, *pikipiki* (motorbicikli) és *bajaji* sofőrökkel és az utcai árusokkal beszélgettem. Az árusok a csúcsgalomban idején a megakadt forgalomban sétáltak, az autók ablakain kopogtattak, hogy térképeket, könyveket, mogyorót és mindenféle más rágsálnivalót és csecsebecsét próbáljanak eladni. A beszélgetés általában arra terelődött, hogy honnan érkeztek az emberek, és miként kerültek a városba. A válaszok ismerősen csengtek. Az ismerősség az egyértelmű eltérésektől eltekintve saját életem távoli visszhangja volt. Gyakorlatilag én magam is vidéki kivándorló vagyok az Egyesült Államokban, aki egy hanyatlófélben lévő mezőgazdasági régiót hagyott hátra a jobb városi kilátások érdekében. Emellett ezek az interjúk visszhangozták azokat a beszélgetéseket, amelyeket akkor folytattam, amikor Kínában éltem a 2010-es évek elején; utcai árusokkal az egyetem előtt a délnyugati Kunming városában, és bevándorló munkásokkal a Gyöngy-folyó deltájában fekvő Sencsen gyárkomplexumai előtt. Akár Tanzániában, akár Kínában, akár az Egyesült Államokban, de a történet és az elbeszélés hangneme rendre ugyanaz volt: vidéken nincs jövő; azt hallottam, hogy a városban van munka; elvesztettük a földjeinket; azt akarom, hogy a gyerekeimnek jobb esélyei legyenek, mint nekem.

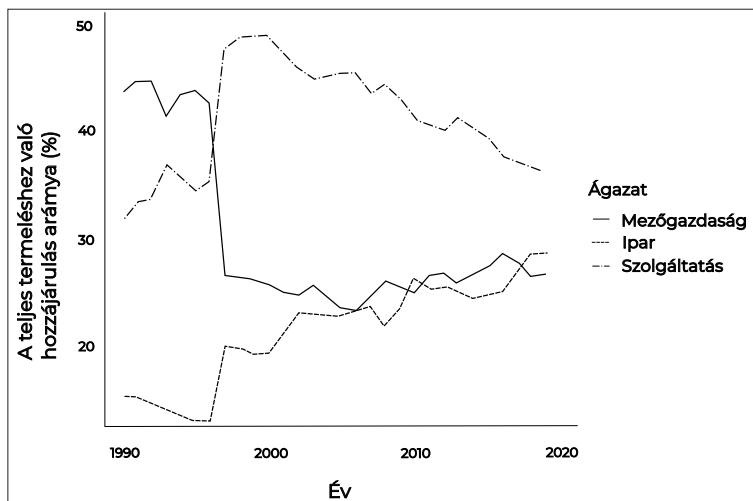
Éles különbségek voltak mégis minden történet részleteiben, amelyek a különböző régiók globális termelési hierarchiában elfoglalt pozíciójában gyökereztek. Kína esetében nagyon hasonló tényezők vezettek a vidéki bevándorlók gyors beáramlásához először az újonnan felemelkedett tengerparti régiókba, így például a Gyöngy-folyó deltájába (1990-es évek és korai 2000-es évek), majd később a belsőbb városokba, mint amilyen Kunming is (2010-es évek). Az elvándorlás oka az északkeleti ipari övezet szándékos dezindusztrializációja, amelyet a szocialista korszak ipari (Lee 2007) átalakításának részeként hajtottak végre, valamint a vidéki FMV-buborék (falusi és mezővárosi vállalatok) foglalkoztatásának összeomlása, amely az 1980-as években alakult ki, és amely az eladósodottság csúcspontján rendszerszintű privatizációhoz, konszolidációhoz és csődhöz vezetett (Naughton, 2018). Emellett

ez a vidéki önellátó termelés általánosabb kiszorulásának is része volt, amelyet a vidéki lakosság lassú *de facto* kisajátítása kísért egy olyan folyamatban, amely az eredeti felhalmozás történelmi tapasztalatait tükrözte máshol – bár Kína egyedülálló szocializmus kori intézményi struktúrája miatt eltérő jellemzőkkel (Chuang 2016). Az industrializáció másik pólusát a „napövezet” exportipar húzóereje jelentette olyan helyeken, mint a Gyöngy-folyó deltája, ahol a bevándorlás a világ egyik legnagyobb megavárosát hozta létre, és a beépített terület az egekbe szökött (Zhija et al 2016) és az újonnan urbanizált övezetekben, például Sencsenben, a bevándorlók „lebegő népessége” messze meghaladta a hivatalos lakosok számát (Lin 1997; Leiwen 2001). Itt az iparosodás volt a hajtóerő, ahol a legtöbb új bevándorló az exportorientált feldolgozóiparban helyezkedett el (Lee 2009).

Természetes lenne azt feltételezni, hogy az alapvető dinamika Dar es-Salaamban is ugyanez volt. Végtére is, a helyi történetek kellőképpen hasonlóknak tűntek: a vidéki lakosok szűk kilátásokkal, földjeiktől elidegenítve (Bluwstein et al. 2018), természeti katasztrófák nyomán (Shemsanga et al. 2010) vagy csak annak reményében, hogy a gyermekeiknek jobb jövőjük lesz, az ország tengerparti gazdasági fővárosába áramlottak egy urbanizációs hullámban, amely úgy tűnt, hogy eléri, sőt felülmúlja Kína harminc évvel ezelőtti tengerparti urbanizációját (Bhanjee 2019). Mindeközben az ipari termelés teljes GDP-hez (beleértve az építőipart is) viszonyított aránya az ezredforduló óta folyamatosan növekszik, a mezőgazdaság és a szolgáltatások (lásd az 1. ábrát) rovására.⁴ A 2010-es évek folyamán hasonló tendenciák vezettek ahhoz, hogy széles körben elterjedjenek a felemelkedő „Afrikai Oroszlán” gazdaságokról (Sun et al. 2017) szóló hírek, olyan előrejelzésekkel, miszerint Afrika lesz a „világ következő gyára” (Sun 2017), sőt, létrehoztak olyan ipari célkitűzéseket is, amelyek célzottan a kelet-ázsiai „tigris” gazdaságok mintája alapján készültek (Oqubay 2015).

4 A hivatalos tanzániai statisztikák minősége gyakran gyenge. A termelési részesedések 1998-ban bekövetkezett éles változása, amely az 1. ábrán látható, szinte biztosan valamilyen statisztikai újradefiniálás vagy módszertani váltás eredménye. Maga a változás azonban valós tendencia, bár nem csak egy évre terjed ki.

1. ábra
Tanzánia termelése. 1991-2020.

Forrás: Világbank 2021.

De az urbanizáció és a növekvő ipari termelés Tanzániában nem járt együtt a hivatalos ipari foglalkoztatás hasonló mértékű növekedésével (beleértve a tervezést és termelést) vagy a munkatermelékenység ehhez kapcsolódó növekedésével. Ehelyett a mezőgazdaságban foglalkoztatottak csökkenő részarányát nem a termelő-, hanem a szolgáltatóipar növekvő részaránya pótolta – még ott is, ahol a szolgáltatások GDP-hez való hozzájárulása folyamatosan csökkent. Ráadásul ezt a mintázatot nemcsak Tanzániában, hanem a Szubszaharai Afrika, Dél-Ázsia és Latin-Amerika számos szegény országában is megfigyelhetjük. A „korai dezindusztrializáció” (Rodrik 2015) ilyen esetei jelzik a fejlődő gazdaságok növekedésének strukturális jellegében bekövetkezett jelentős változást, ami arra utal, hogy a fejlődő országokban (Xinshen et al. 2019), például a Szuahéli-partvidéken kialakuló új területi-termelési komplexumok⁵ (Storper és Walker 1989) jelentős mértékben eltérnek majd az eddigiektől.

5 A területi-termelési komplexumok egy vagy több vezető ágazathoz kapcsolódó, az egymással függőleges formában kapcsolatban lévő gazdasági egységeket kiegészítő, területileg szorosan összefüggő termelési rendszerek. – a szerk.

A korai dezindusztrializáció fontos eltérést jelez a kritikai fejlődéstanulmányokban (Kiely 2017; Kohli 2004; Veltmeyer és Wise 2018) és függőségi elméletekben (Frank 1966; Rodney 1972; Cardoso és Faletto 1979) dokumentált sikertelen ipari fellendülés vagy a strukturális kiigazításon keresztüli „neoliberális” dezindusztrializáció eseteitől is, mivel itt nem az indusztrializáció kudarcáról van szó. Más szóval, ezek nem olyan esetek, ahol az ipari termelés nem növekedik, vagy ahol a növekedés elsősorban természeti erőforrások, például olaj⁶, réz⁷ vagy mezőgazdasági termékek⁸ exportjához kötődik. Ehelyett ezek olyan esetek, ahol a gyártás (Zhang 2021), termelés (Xia 2019b) és a magasabb minőségű mezőgazdasági feldolgozás (uo.) ipari eredménye ugyanolyan gyorsan – vagy gyakran még gyorsabban – növekedett, mint az érc és feldolgozatlan mezőgazdasági termékek exportja. Tanzániában például a teljes exporthoz viszonyítva az érc és fémek exportjának aránya a 2000-es években végig növekedett (ENSZ), 2010-ben 25%-kal elérve a csúcst (fél évtizeddel a globális árupiaci szuperciklus csúcsát megelőzve), majd a 2010-es években bezuhant, napjainkban 1% körül mozog. A „Kína Afrikában” témájú, olyan országokra összpontosító tudományos kutatások, mint például Zambia, ahol a klasszikusabb függőségi viszonyok továbbra is fennállnak (Carmody 2011; Carmody et al. 2022; Lee 2017), általában minden újdonságot (például a kelet-ázsiai gazdaságok növekvő jelentőségét Afrikában) ezen történelmi mintákra redukálnak, emiatt nem tudják pontosan rekonstruálni a teljes okozati hálózatot, amely a régió strukturális változásai mögött áll.

Nagyobb léptékben a tanzániaihoz hasonló esetek azt mutatják, hogy a fejlődés szerkezetének változásai rávilágíthatnak fontos, az ipari központosítás és a foglalkoztatás összetételét globálisan érintő ismétlődő tendenciákra, legalábbis akkor, amikor összevetjük őket hasonló történelmi adatokkal. Visszatekintve egy hosszú távú tendenciát figyelhetünk meg az egyre inkább „korai” dezindusztrializáció, valamint a szolgáltatóipar és az informális szektor növekvő foglalkoztatottsága felé (Smith 2020), amelyet a számos termelési ágazatban uralkodó rendkívül magas tőkeintenzitás vezérel, és ami a gyártók között egy

6 Nigéria esetéhez lásd Cabán 2018; Onimode 1983; Yusuf 2019.

7 Zambia esetéhez lásd Burawoy 1982; Bush 2008.

8 India esetéhez lásd Chakrabarti 1986.

intenzívebb nemzetközi versenyhez vezet (Diao et al. 2021), tartós ipari többletkapacitást (Brenner 2003) és általános globális túlkínálatot eredményezve (Benanav 2020).

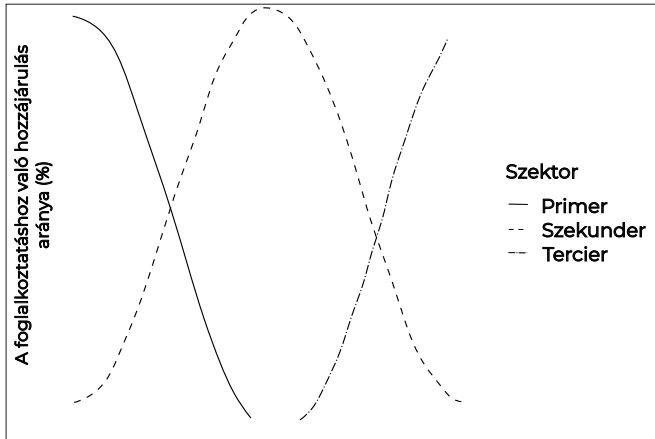
A kínai eset nem kivétel, hanem ezen folyamat központi eleme, lévén, hogy saját felemelkedő termelési komplexumai a világ alapvető ipari potenciáljának egyre nagyobb részét jelentik. Emellett úgy járulnak hozzá a globális többletkapacitáshoz, hogy ezek a régiók maguk is hasonló dezindusztrializáción mennek keresztül. A kínai tőke Japán mintáját követve most egy olyan időszakban áramlik kifelé (Itoh 1990), amikor a termelés uralkodó technikai színvonala számos termékpályán olyan fejlett, hogy a megnövekedett ipari termelés minden egyes új egységének a foglalkoztatásban való megtérülése erősen csökken. Így, még ha a kínai tőke (a termelés szempontjából) segíti is a Tanzániához hasonló országok urbanizációját és indusztrializációját, a dezindusztrializáció (a foglalkoztatás tekintetében) gyorsabban halad előre. Végző soron ez azt sugallja, hogy ezekben az országokban a korai dezindusztrializáció ezelőtt példátlan körülményeit az osztályharc ugyancsak példátlan formái fogják kísérni.

HULLÁMSZÖVÉS ÉS REPÜLŐ VADLUDAK

A közgazdaságtani fejlődéstudományok ortodoxiáját leginkább a „három-szektoros” modell képviseli (Fisher 1940; Fourastié 1949). Ebben a modellben a teljes fejlődési folyamat egymásba fonódó hullámok sorozatára egyszerűsödik le, amelyeket a különböző szektorok változó részaránya alkot a teljes foglalkoztatási arányban. A modell legegyszerűbb formáját a 2. ábra szemlélteti, habár a szolgáltatóipari foglalkoztatottság gyakran képez magasabb részarányt a kezdetektől és/vagy többé-kevésbé az ipari szektorral párhuzamosan felfelé irányuló mozgást mutat. Az alapmintázat szerint a kezdetben magas arányú, a mezőgazdasági munkából élő munkaerőt (primer szektor) az ipari foglalkoztatottság felemelkedő hulláma (szekunder), majd a szolgáltatóipar (tercier) váltja fel.

2. ábra

A háromszektoros modell

Forrás: Clarke 1935.; Fisher 1940.; Fourastié 1949.

Ezek a strukturális elmozdulások azonban jelentős társadalmi változásokra is utalnak. Az első váltás a modellben a kapitalista termelésre való áttérést jelenti, ahol az ipari foglalkoztatás növekvő hullámát megelőzően egy évezreden keresztül folyamatosan magasan volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya, mivel a legtöbb ember vidéki önellátó gazdaságban élt. A háromszektoros modell a „posztindusztriális” szolgáltatásipari foglalkoztatottság végső felemelkedését a fejlődésben való „érettség” pontjaként, jellemzően egy újabb „fennsíkként” értelmezi, mint korábban a mezőgazdasági dolgozók helyzetét. Habár a modell nem teszi egyértelművé, de ezen fejlődési szakaszok mindegyike összefüggésben áll a teljesítmény, a termelékenység és a foglalkoztatottság eltérő növekedési ütemeivel is. Az Egyesült Államokban például mindhárom szektor valamikor az 1910-es és 1970-es évek között érte el csúcspontját, az adott mérőszámoktól függően (Gordon 2016; Benanav 2020). Ezek a foglalkoztatással kapcsolatos strukturális változások tehát általánosabb fejlődési trendekre mutatnak rá, amelyek széles körű társadalmi következményekkel járnak.

Az első nagy változást, amelyen a fejlődő gazdaságok feltehetően keresztülmennek, és amelyet a háromszektoros modellben a mezőgazdasági foglalkoztatás csökkenő, illetve az ipari foglalkoztatás felemelkedő hulláma jelez, a saját kétszektoros vagy más néven Lewis-mo-

dell is megragadja (Lewis 1954). Ez a modell, amelyet W. Arthur Lewis Saint Lucia-i közgazdász dolgozott ki az 1950-es években, részletesebb leírást nyújt az önellátó mezőgazdaságból – amelyben a vidéki lakosság nagy része él – a „modern” vagy „kapitalista” ipari gazdaságba való átmenetről, amelyet a növekvő feldolgozóipari foglalkoztatás által előidézett gyors urbanizáció vezérel. A Lewis-modell azt is állítja, hogy ezeket a változásokat fontos demográfiai jellemzők kísérik: kezdetben a halálozási arányok csökkennek, a születési arányok nőnek, ami által az urbanizáció és az iparosodás korai szakaszában a népesség fellendül. Az idő előrehaladtával azonban a termékenységi ráta általában lelassul, mivel a népesség egyre nagyobb része költözik a városba, és a többlet-munkaerő kínálata kimerül, ami felfelé nyomja a béreket. Erre a demográfiai fordulóra Lewis-fordulópontként szoktak hivatkozni, amely napjainkban komoly viták tárgyát képezi Kínával kapcsolatban, ahol a bérek növekedésnek indultak, és a korfa elkezdett megfordulni (Chan és Yanning 2019). Bár kifejezetten a szolgáltatási szektor felemelkedésére Lewis modellje nem tér ki, az általa azonosított demográfiai fordulópontot hagyományosan úgy tekintik, mint ami egy ilyen változást kísér (Koo 2019).

Az urbanizáció és az azt kísérő demográfiai változás után elérkezik a gazdasági „érettség” (uo. 53–82.) egy olyan szakasza, amikor az ipar gépesítése meghaladja az ágazatban az új munkahelyek számának növekedését. Az ipari termelés mindvégig tovább növekedhet, de a teljes foglalkoztatottság aránya a feldolgozóiparban csökken.⁹ Ezt a gépesítést részben a növekvő munkaerőköltségek okozzák. Emellett kiváltó oka a fokozódó nemzetközi verseny is (Brenner 2003), ezért a strukturális fejlődés „érett” szakasza egyben „üldözött” szakasz is, ahol a vezető országoknak ki kell védeniük a később fejlődő országok előnyeit, akik ki tudják használni az olcsóbb munkaerő-kínálatot. Mindeközben a legújabb technológiákat is bevezetik, mivel nem terhelik őket nagy, már meglévő, üzemekbe és berendezésekbe fektetett

9 Vannak, akik azt állítják, hogy kevés bizonyíték van az idő előtti indusztralizációra. Lásd Ngumkeu és Zeufack 2019. Szinte mindig összemoszák a kibocsátás és a foglalkoztatás növekedését, és az ipari termelés növekvő részarányát vagy mennyiségét tekintik az „iparosodás” elegendő bizonyítékának. Valójában még a gazdag országokban az iparosítás leépülésének klasszikus esetei is gyakran az ipari termelés abszolút csökkenésével járnak együtt, amely összességében nem vagy csak alig csökken.

beruházások, amelyeket előbb ki kellene fizetniük (Koo 2019). Összességében a feldolgozóipari foglalkoztatás csökkenését, amely a gazdasági „érettséggel” jár, a szolgáltatóipari foglalkoztatás növekedésének kell pótolnia. Ez a harmadik strukturális elmozdulás azonban jellemzően az ún. „kettős munkaerőpiac” (Bulow és Summers 1986) kialakulásához vezet, amely a többség alacsonyabb bérű szolgáltatásokban való elhelyezkedését¹⁰, és egy szűkebb réteg magasabb bérű foglalkoztatását jelenti, például a pénzügy, a biztosítás, az ingatlanügyek és más „termelői szolgáltató” és „csúcstechnológiai” iparágak területén (Beyers 1992). Ez a gazdasági érettség tehát növekvő gazdasági egyenlőtlenséggel és az egyes országokon belüli földrajzi egyenlőtlenségek elmélyülésével jár együtt (Blanchard és Rodrick 2021), mivel a gazdag „világvárosok” (Sassen 1991) eltávolodnak a szegényebb külvárosi, városon kívüli és vidéki hátországaiktól (Neel 2018).

A közvetlen külföldi befektetések és az exportorientált termelés szerepe az iparosodás mozgatórugójaként szintén központi szerepet kapott ebben az ortodox fejlődési narratívában, ami abból a feltételezésből indul ki, hogy a Kelet-Ázsiában a 20. század második felében (Akamatsu 1962) megfigyelt „repülő vadludak” iparosodási mintája a globalizáció korában a strukturális fejlődés általános mintáját jelzi (Koo 2019). Ebben a narratívában a korábban fejlődött országok egyre inkább arra használják fel gazdagságukat, hogy feljebb emelkedjenek az értékláncban. Ezt csúcstechnológiába és erősen gépesített gyártó-sorokba való befektetéssel, magas színvonalú termelői szolgáltatási iparágak támogatásával, és a finanszírozás növelésével teszik, ami a teljes foglalkoztatáson belüli feldolgozóipar arányának csökkenését eredményezi. Mindemelllett tőkét kovácsolnak a fejlődésen később átesett országok industrializációjából, amit az ottani, viszonylag alacsonyabb munkaerőköltségek vonzanak, és a növekvő hazai föld- és munkaerőköltségek kényszerítenek. A modell illusztrálására használt jellemző példa a kelet-ázsiai fejlődés 20. század végi időszaka. Japán háború utáni ipari fellendülés követően a japán tőke visszaáramlott az ország számos régi gyarmatába Kelet-Ázsiában, elősegítve Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapúr (Bernard és Ravenhill 2011; Chang 2014;

10 Ez a demográfiai változás miatt gyakran a határok megnyitásával jár a tengerentúli migráns munkavállalók előtt. Lásd Piore 1979.

Glassman 2019; Glassman és Choi 2014) ipari fellendülését. Japán biztosította a legkorábbi külföldi befektetések némelyikét Kínában is (Chuang 2019) és fontos tőkeforrás volt Délkelet-Ázsia kezdeti iparosítása során, amely az 1990-es évek végi ázsiai pénzügyi válság miatt megtorpant (Glassman 2004), de a régióban növekvő kínai kereskedelem és befektetések révén újra fellendült (Strangio 2020).

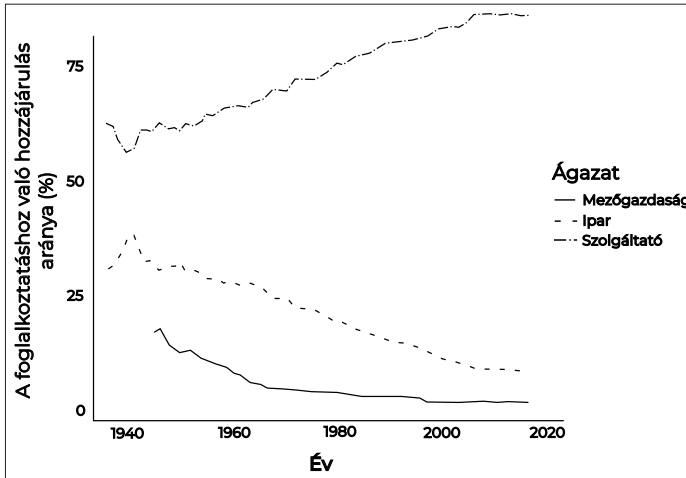
KORAI DEZINDUSZTRIALIZÁCIÓ

Az elmúlt évtizedekben azonban egyre nyilvánvalóbbá vált egy olyan tendencia, amely megkérdőjelezi a háromszektoros modell alapvető feltételezéseit: a később fejlődő országok mindegyik csoportjában felgyorsult a mozgás az első, a mezőgazdaságból az iparba történő strukturális elmozdulás, és a harmadik, az ipari foglalkoztatásból a szolgáltatási szektorba történő „érett átmenet” között (Benanav 2019). Ez a tendencia már a modell tipikus eseteinek vélt „repülő vadludak” gazdaságaiban is megfigyelhető volt. Mára azonban ez annyira felgyorsult, hogy „a fejlődő országok szolgáltatási gazdaságokká válnak anélkül, hogy az iparosodás szükséges tapasztalatain keresztülmentek volna” (Rodrik 2015). Ez nem csupán néhány, a világ legszegényebb részeinek rendhagyó tapasztalata: „Kevés kivételtől eltekintve, amelyek nagyrészt Ázsiára korlátozódnak, a fejlődő országokban a feldolgozóipar részaránya mind a foglalkoztatásban, mind a hozzáadott reálértékben csökken, különösen az 1980-as évek óta” (uo.). A közelmúltban még akkor is, ha a feldolgozóipari hozzáadott reálérték (sokan a Szaharától délre fekvő Afrikában) lassan növekedni kezdett, ez nem feltétlenül járt együtt a feldolgozóipari foglalkoztatottság emelkedésével (Diao et al. 2019).

Egyrészt úgy tűnik, hogy a szolgáltatási ágazat mindig is kiemelkedőbb volt, mint ahogyan azt gyakran a háromszektoros modell sugallja, mivel a foglalkoztatásban való részaránya kezdettől fogva meghaladta az iparét, azzal párhuzamosan növekedve. Ez látható a 3. ábrán, amely az amerikai Munkaügyi Statisztikai Hivatal foglalkoztatási adatai révén némileg szemlélteti az ágazati foglalkoztatás növekedésének időbeli eltéréseit az Egyesült Államokban.

3. ábra

Foglalkoztatottság az Amerikai Egyesült Államokban, 1939-2020.

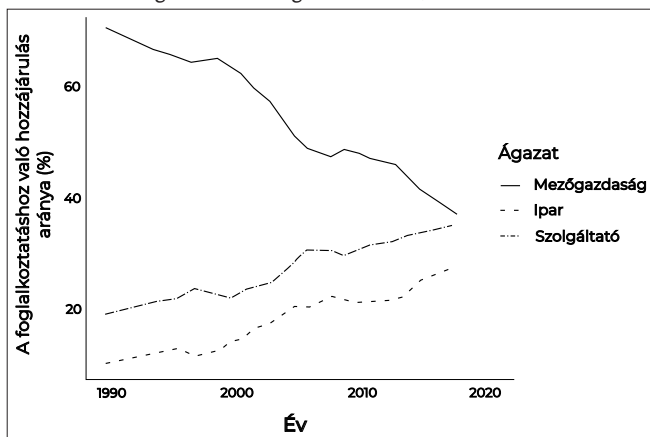
Forrás: Világbank. 2021.

Mivel az USA a modell eredeti megalkotásakor vizsgált tipikus esetei közé tartozott, jó összehasonlítási pontként szolgál. Figyelembe véve ezt a valós esetet, jóindulattal módosíthatjuk a modell várakozásait aszerint, hogy a szolgáltatási foglalkoztatás jellemzően megelőzi az ipari foglalkoztatást, majd együtt növekszik vele, és végül a „posztindusztriális” időszakban felszívja annak veszteségeit. Emellett a közel-múltban látszólag az első (mezőgazdaságból az iparba történő) strukturális eltolódásnak is tanúi lehettünk Vietnám esetében (4. ábra), amely a Rodrik által felvázolt korai deindusztrializációval szembeni legfőbb kivételt jelenti (Rodrik 2015).

De még a klasszikus fejlődési modellt megerősíteni látszó kivételes esetekben is felsejlett az ipari foglalkoztatás alacsonyabb csúcspontja és a gyorsabb dezindusztrializáció tapasztalata, mint amit a korábban fejlődő országoknál, például az USA-nál láttunk. Ez Kínát szemügyre véve jól látható az 5. ábrán, ahol az ország (újra)iparosodásával az ipari foglalkoztatás a 2000-es évek elejétől kezdve gyorsan nőtt, de csak egy évtizeddel később érte el a csúcst (2012-ben 30,3%-kal), és azóta folyamatosan csökken.

4. ábra

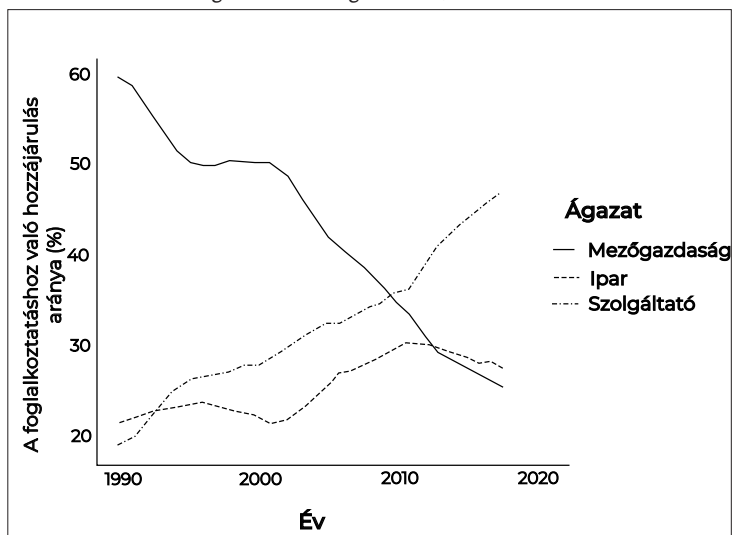
Foglalkoztatottság Vietnámban, 1991-2019.

Forrás: Világbank.

5. ábra

Foglalkoztatottság Kínában, 1991-2019.

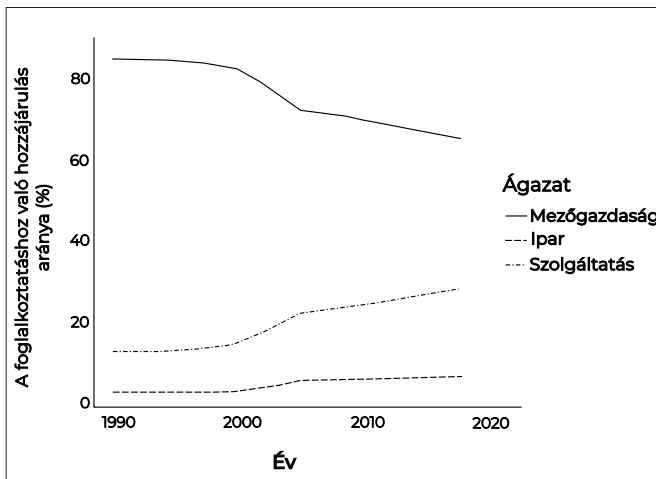
Forrás: Világbank 2020.

Tehát még azokban az országokban is felgyorsultak a strukturális eltolódások, amelyek látszólag a háromszektoros modellt igazolják. Az a folyamat az ipari foglalkoztatásban, amely a korábban fejlődő országok esetében fél évszázados felemelkedést és hasonlóan fokozatos csökkenést jelentett, Kínában néhány évtizedre sűrűsödött.

Gyakoribbak azonban az olyan esetek, mint a 6. ábrán látható Tanzánia, ahol az ipari foglalkoztatás (beleértve az építőipart, a feldolgozóipart és a bányászatot) 2000 és 2019 között csak kis mértékben nőtt (körülbelül 2-3%-kal), míg a mezőgazdasági foglalkoztatás – a mezőgazdasági termelékenység jelentős növekedése miatt – meredeken zuhant (közel 20%-kal). Ez azt jelenti, hogy a foglalkoztatás növekedésének legnagyobb része a szolgáltatásokban következett be, amely a 2000-es évi 14,2%-ról 2019-re 28,4%-ra emelkedett.

6. ábra

Foglalkoztatottság Tanzániában 1991-2019.

Forrás: Világbank.

Emellett még az a kismértékű növekedés is, ami a feldolgozóipar foglalkoztatásában megfigyelhető, szinte teljes egészében az informális, nem pedig a formális szektorban történt, csökkentve ezzel a termelékenységet (Diao et al. 2019).

Mind a hagyományos, mind a kritikai fejlődésmélet várakozásai – az előbbi a „repülő vadludak” dinamikáját, az utóbbi pedig a csak állami beavatkozással megtörhető – a fejlődési modellek szerint osztályozott statikus függőségi viszonyokat hangsúlyozzák. Ezzel szemben a tanzániai eset valójában egyre inkább egy globális normát tükröz, amelyben az adott országok a nagyrészt vidéki, önellátó gazdaságból egyre városiasabb, posztindusztriális gazdasági termelésre váltanak egyre csökkenő jövedelmi szintekkel, és a kettő között egyre rövidebb iparosodási időszak leforgása alatt.

A háromszektoros modell szempontjából a második foglalkoztatási csúcs minden egyes új fejlődési ciklusban ellaposodik és lerövidül, ami azt jelenti, hogy a feldolgozóiparban a magas foglalkoztatás (gyors bérnövekedéssel járó) időszaka egyre rövidebbé válik. Ez a tendencia egyértelmű következményekkel jár a munkaügyi viszonyokra és az általános jövedelemeloszlásra nézve, mivel a feldolgozóiparban a gyors bérnövekedés ezen időszakai történelmileg azon kevés időszakok közé tartoznak, amelyekben csökkentek az egyenlőtlenségek. Eközben, mivel maga a modell statikus, nincs mód arra, hogy figyelembe vegye a globális termelési rendszer léptékében bekövetkező lehetséges strukturális változásokat, amelyek megingathatják a modell alapfeltevéseit. Úgy tűnik azonban, hogy pontosan ez történik, mivel a modell által feltételezett háromszektoros mintázat lassan kétszektorsossá válik, – a foglalkoztatás tekintetében legalábbis – úgy, hogy a mezőgazdaságból a szolgáltatások felé mozdul el.

Azzal, hogy országok az önellátó mezőgazdaságról a tömeges szolgáltatóipari foglalkoztatásra váltanak át, „korai” strukturális változást tapasztalnak az össztermelés tekintetében.

Ez két okból is probléma. Először is, a termelés növekedése és a foglalkoztatás közötti viszony az, ami a fejlődés számos pozitív jellemzőjének gazdasági alapját jelenti, amely lehetővé teszi a bérek emelésével együtt az adók emelkedését a szociális szolgáltatások finanszírozásának érdekében, valamint ösztönzi az alapfokú oktatásba történő széles körű beruházásokat (Smith 2020). Másrészt, az ipari szektorban a termelésnövekedés továbbra is folytatódik, ami azt jelenti, hogy a korai dezindusztrializáció egyben idő előtt korlátozza a fejlődés pozitív eredményeit akkor is, ha olyan negatív külső gazdasági hatásokkal jár együtt, mint például a környezetszennyezés és a városfej-

lesztés ürügyén végrehajtott tömeges kilakoltatások. Mivel az egy főre jutó GDP-t tekintve a dezindusztrializáció egyre korábban következik be, a hagyományos „iparosodás” hamarosan olyan rövid és hiányos lesz, hogy „számos szegényebb országban [...] talán pontosabb lenne azt mondani, hogy eleve nem is iparosodtak” (Benanav 2019). Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az ipari termelés (különösen a feldolgozó- és az építőiparban) ezeken a helyeken továbbra is növekszik, még ha nem is olyan gyorsan (Diao et al. 2019). Ez pontosan azért fontos, mert eltér mind az ortodox fejlődési modellekbe beépített hagyományos elvárásoktól, mind pedig a kritikus fejlődéstudományok által kínált, az elmaradottságról és a sikertelen ipari fellendülésről szóló beszámolóktól (Rodney 1972).

Bár az ipari össztermelés nőtt, a foglalkoztatással és a termelékenységgel való kapcsolata megszakadt. Az új városi foglalkoztatás fő helyszínei Tanzániában a tágran értelmezett szolgáltatási szektorban és az informális, félig szolgáltató, félig feldolgozó kézműves iparágakban találhatók – az utcai árusok és bútorboltok, a pikipiki sofőrök, valamint a varrónők és bútorkészítők olyan városokban, mint Dar es-Salaam (Murphy és Carmody 2019). Az informális gazdaságban világszerte megfigyelhető mintát követve ezek az ágazatok mind csak részben határozzák meg a fizetett foglalkoztatást, a munkavállalók tényleges fizetése messze a törvényes minimum alatt van. A fegyelmezett munkát pedig a közvetlen eladásoktól való bizonytalan függés és más tényezők, például a családi kötelességek révén kényszerítik ki (Becker 2004).

Az ország belső részén ennek az informális iparnak még szembe-
tűnőbb szimbólumai a kézműves és kisipari bányászati vállalkozások, amelyek a nagy, gyakran külföldről finanszírozott bányák árnyékában helyezkednek el. Ebben az ágazatban a kisipari bányászok egyszerű kézi szerszámokkal olyan leőhelyeken bányásznak, amelyek nem elég jövedelmezőek ahhoz, hogy a multinacionális cégek kiaknázzák őket (Merket és Mawala 2019). Ez néha konfliktusos helyzetbe sodorja őket a nemzetközi cégekkel, ahogyan az például a tanzanitiparban történt, amikor a *TanzaniteOne* cég által felbérlet biztonsági erőket azzal vádolták, hogy helyi bányászokat lőttek le és kutyákkal támadtak rájuk, miután a kézi bányászok behatoltak a cég területére (Helliensen 2012). Ahogy azt a kisipari bányászokkal kapcsolatos erőszakos konfliktusok is

mutatják, sok ilyen informális foglalkozást – legyen az városi vagy vidéki – nehéz megkülönböztetni attól a szürke piaci megélhetési tevékenységtől, amely máshol meghatározza a munkanélküliséget.

De mi okozza ezt a szakadékot a formális és az informális szektor között? Más szóval, miért tűnik úgy, hogy sok szegény ország ma nem követi a Kelet-Ázsiában megfigyelt „repülő vadludak” mintáját? Az okokat Diao Xinshen (Diao et al. 2019) nemrégiben megjelent tanulmánya világosabban mutatja be, amely részletes vállalati szintű panel-adatok segítségével, mind a formális, mind az informális foglalkoztatásra kitérve hasonlítja össze a tanzániai és etiópiai ipari foglalkoztatás, teljesítmény és termelékenység alakulását Vietnámmal és Tajvannal. A kisipari bányászat és a nagy multinacionális cégek közötti szemmel látható szakadékot tükrözve a kelet-afrikai esetekben a tőkeigényes technikákat alkalmazó (gyakran külföldi befektetésekből finanszírozott) nagy, formális cégek és a rendkívül munkaigényes, kis, informális cégek közötti kettészakadást mutatja. Az előbbiek magas munkatermelékenységgel rendelkeznek, és ezért a teljes feldolgozóipari termelés nagy részét teszik ki, mivel a globális technológiai szabványt az esetükben is kikényszerítette a globalizáció homogenizáló hatása, a munkaerő aránytalanul kis részét szívják fel. Ezzel szemben a kisebb, informális cégek hatalmas mennyiségű munkaerőt vonzanak be, de a munkatermelékenység csökkenését mutatják. A gépek sokszorosításának hiányában a termeléshez való hozzájárulásuk többé-kevésbé lineárisan nő a munkaerő hozzáadásával. Ez magyarázza a feldolgozóipari termelés mérsékelt növekedését (amelyet a nagy, formális cégek mozgatnak), és azt, hogy ez a növekedés miért haladja meg a feldolgozóipari foglalkoztatást (amelyet a kis, informális cégek mozgatnak). Más szóval, annak érdekében, hogy hatékonyan versenyezzenek más gyártókkal, a nagyobb tanzániai és etiópiai cégeknek nem volt más választásuk, mint olyan technikákat alkalmazni, amelyek „sokkal tőkeigényesebbek, mint ami az országok jövedelmi szintje vagy relatív természetes adottságaik alapján várható lenne” (uo. 5.) Ez egy olyan paradox helyzetet hoz létre, amelyben éppen azok az afrikai országok, amelyek olyan strukturális változásokat tapasztalnak, amelyek a múltban más régiók esetében a növekedést hozták volna, most „negatív vagy nulla munkatermelékenység-növekedést tapasztaltak a saját nem mezőgazdasági ágazataikban” (uo. 3.)

Még ha nem is iparosodnak, ezek az országok urbanizálódnak, ipari termelésük növekszik, ami fejlődés címén elidegeníti a lakosságot a földtől, és biztosítja, hogy a városon belüli megmaradásuk mindig is bizonytalan maradjon (Bluwstein 2021). Az iparosodás által hagyományosan biztosított formális foglalkoztatási bázis nagymértékű növekedése nélkül nem világos, hogyan lehetne leküzdeni a Dar es-Salaamhoz hasonló városokban látható kettészakadást. A helyszínen folytatott leghétköznapiabb beszélgetésekből egyértelműen kiderül, hogy a városba érkező új bevándorlók maradni szándékoznak. A kínai vidéki vendégmunkások első generációjával (Chang 2014) ellentétben itt nem arról van szó, hogy Dar es-Salaam új bevándorlói arra gyűjtenének pénzt, hogy végül visszatérjenek vidékre.¹¹ Tanzániában a meglévő földbirtoklási normák ténylegesen megengedik az ilyen letelepedést, akár a zavarosság, akár a helyi földigazgatás közösségi jellege miatt, még úgy is, hogy az állam technikailag fenntartja a lehetőséget, hogy az embereket tetszés szerint kitelepítse (Sylvester 2013). Ez a gyakorlat szemben áll mind a *hukou* (háztartás-nyilvántartási) rendszer történelmi használatával (Kam 2009), amelyet Kína a népességáramlás ellenőrzésére használt, mind pedig a közelmúltban tett kísérletével, hogy a rendszer bonyolult átdolgozásával átirányítsa ezeket az áramlásokat (Chuang 2019). Ez azt is jelenti, hogy sok kézzel épített „informális” lakóterület nem csupán időleges jellegzetessége a városi tájnak, annak ellenére, hogy a kormány kilakoltatási kampányai annak tekinti őket (Hooper és Ortolano 2012). Ugyanaz a szakadék, amely a város fölé magasodó félig üres társasházi komplexumok, és az alattuk elterülő *uswahilini* közötti kontrasztban felsejlik, a gazdaság egészének szintjén

11 A város migrációjának mértékét kontextusba helyezve, a legutóbbi, 2012-es hivatalos népszámlálás szerint a város 4,3 milliós összlakosságából 2,3 millióan (nagyjából 53%) voltak bevándorlók, a születési hely szerint mérve (United Republic of Tanzania 2015). A becslések szerint 2020-ra a város lakossága valahol hét és nyolcmillió között lesz. Eközben Tanzánia más nagyvárosaiban nemcsak korlátozott növekedés volt tapasztalható (mint Arushában), hanem még több volt a kivándorló, mint a bevándorló (mint Shinyangában és Mwanzában). Ez döntő eltérés, mivel a szubszaharai Afrikában a városiasodás nagy részét, legalábbis a harmadik világ adósságválsága óta, nem a migráció, hanem a demográfiai növekedés hajtotta, továbbá lásd Benanav 2019. Így a növekvő nagyvárosi „globális városok” és a stagnáló, globális távoli hátország (Neel 2018) közötti nagyobb szakadékokat regionális léptékre áttűtetve látjuk azokban az országokban, amelyek a tervszerű felhalmozás távoli hátországát alkotják.

megismétlődik: néhány nagyvállalat a beruházások és a termelés tekintetében a többiek fölé magasodik, de a foglalkoztatás valódi nagy részét az informális kétékezi munkások tömege, a szolgáltatások és a szürke piaci megélhetés adja.

A KORAI DEZINDUSZTRIALIZÁCIÓ TECHNIKAI ALAPJA

Ahhoz, hogy mélységében megértsük a korai dezindusztrializáció és a tér ezzel összefüggő kettéosztódásának okait egy olyan városban, mint Dar es-Salaam, a tőkeképződés nagyszabású és hosszú távú technikai és területi tendenciáit, valamint a „bolygóméretű urbanizációban” (Brenner 2013) betöltött szerepét kell szemügyre venni. Más szóval, egy szilárdabb modellre van szükség arról, amit konvencionálisan „fejlődésnek” neveznek, amely azonban inkább jelenti a globális értéknövekedés egyik járulékos eredményét – egy olyan folyamat, amely éppoly romboló, mint amennyire fejlődéssel jár. Csábító lenne egy egyszerű idézetet kölcsönözni a marxista vagy radikális földrajztudományból, és ezt az ellentmondást az „egyenlőtlen fejlődésnek” (Smith 1984), a „térbeli/tér-időbeli kiigazításnak” (Harvey 2001), a „kisemmizés általi felhalmozásnak” (Harvey 2005) vagy egyszerűen a mindhárom jelenséget összekapcsoló, „túlfelhalmozási” válságelméletnek tulajdonítani (Harvey 1982). A probléma az, hogy az ilyen kategóriák, népszerűségük ellenére, általában rendkívül nyitott végűek, inkább eklektikusak, mint szigorúak, és gyakran nem többek, mint a kritikai vagy marxista köntösbe öltöztetett, gyakran Smith-féle feltételezéseket takaró, *de facto* jóváhagyásai a „repülő vadludak” intuíciónak (Wallenstein 1977). Összességében ezek „annyi hőt termeltek, mint amennyi fényt”, és „kevés pozitív alternatív elméleti keretet” (Barnes és Sheppard 1991) nyújtottak. Ezek az elméletek hajlamosak az esetleges és összetett történelmi konjunktúrákat túlasználó és túlságosan egyszerű diszkurzív sémákra redukálni oly módon, hogy figyelmen kívül hagyják mind a helyi intézményi jellemzőket, mind a tényleges hosszú távú szekuláris tendenciákat (Buckingham 2017). Ehelyett az esetek kisebb részéből kikövetkeztetett lineáris

pályafüggőségre helyezik a hangsúlyt, amint az bőségesen nyilvánvaló a neoliberalizmus kritikájának Kínára való alkalmazására tett számos kísérletben (Harvey 2007). Mindezek miatt szisztematikusan téves, vagy legjobb esetben is ködös előrejelzéseket mutatnak arról, hogy miként fog kinézni a fejlődés olyan helyeken, mint Kína.

Másfelől a függőségi elméletek és a kritikus fejlődéskutatók hajlamosak elkövetni azt a hibát, hogy a hagyományos fejlődéselméletet állítják szembe az elmaradottság (Frank 1966) statikus vagy az intézményi kudarc esetenkénti pragmatikus elméleteivel (Kohli 2004). Az ilyen elméletek legjobb esetben is csak a különböző fejlődési modellek szerepét hangsúlyozzák a strukturális átalakuláson belül. Ezeket a modelleket általában az egyedi adottságok és a növekedést ösztönző kormányzás valamilyen kombinációjára való hivatkozással határozzák meg (Kuznets 1988). A fejlődési modell gondolata szorosan kapcsolódik a fejlesztő állam fogalmához is, amelynek változatait legalább a 19. század óta használják a gyors gazdasági fejlődés szinte minden esetének magyarázatára (Leung 2021). A koncepció legújabb változata a 20. század végén Kelet-Ázsiában megfigyelt gyors növekedésre adott válaszként jelent meg (Wade 1990). Az iparosítás kudarcait ezért makroszinten a globális függőségi hierarchiákra (Amin 1990), mikroszinten pedig a kormányzás specifikus kudarcaira (Rodrik 2017) – ami gyakran a megfelelő modell kiválasztásának képtelenségeként értelmeződik –, vagy egyszerűen az értékláncokon belül a visszafelé és előre irányuló kapcsolatok kiépítésének véletlenszerű hibáira hivatkozva magyarázzák (Tang 2021).

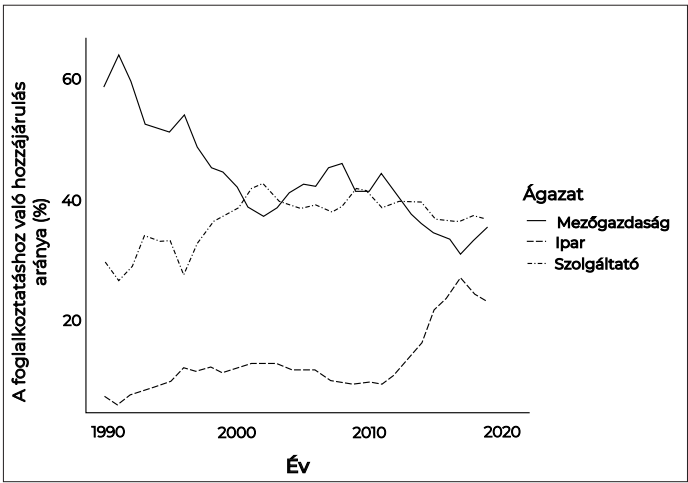
A korai dezindusztrializáció elmélete mindezen álláspontokat megkérdőjelezi. A dinamikus elméletek a fejlődés és az iparosodás közötti összefüggést hangsúlyozzák a termelés Smith-féle munkamegosztásnak megfelelő áthelyezésén keresztül. Ezzel szemben a korai dezindusztrializáció megkérdőjelezi a termelés és a foglalkoztatás növekedési üteme közötti alapvető viszonyt, és rámutat arra, hogy még ott is, ahol ez a minta érvényesül, a globális értékláncokon belüli pozíció biztosításáért folytatott verseny zéró összegű játzmává válik. Az elmaradottság statikus elméleteivel szemben a jelenség azt mutatja, hogy a termelés szintjén valójában még a „függő” országokon belül is strukturális változás következik be, ami a kereskedelem és a beruházások globális szerkezetének változásához vezet (Gereffi 2014; Neel

2021). Végezetül, a pragmatikus elméletekkel ellentétben – amelyek a megfelelő intézményi intézkedések növekedést garantáló képességét hangsúlyozzák – a korai dezindusztrializáció amellet érvel, hogy léteznek olyan strukturális korlátok, amelyek megakadályozzák ezen intézményi intézkedések működését. Még akkor is, ha az olyan országok, mint Vietnám, mely látszólag a fejlődési modellt igazolja, Etiópia és az ahhoz hasonló országok esetei ellenpéldaként szolgálnak.

Mivel Etiópia szándékosan a kelet-ázsiai fejlesztési modellt (Oqubay 2015) igyekezett átvenni azzal, hogy szisztematikus nemzeti ipari terveken¹² keresztül egy pragmatikus és bonyolult állami intézményrendszert alakított ki. A tervek célja, hogy előmozdítsa a növekedést és biztosítsa az exportorientált értékláncokon belüli oda-vissza irányuló kapcsolatokat (Zelege 2019), az országnak a Kelet-Ázsiában megfigyelhető, hagyományosnak vélt iparosítási mintát kellene tapasztalnia (Diao et al. 2019). Ehelyett azt látjuk, hogy Etiópia az egyik legfontosabb esettanulmánya a korai dezindusztrializációnak. Az elmúlt két évtized strukturális változásai Etiópiában a termelés és a foglalkoztatás terén (a 7. és 8. ábrán látható) még pontosabb példát állítanak a korai dezindusztrializáció kapcsán, mint Tanzánia – a termelés ipari részarányának erőteljes növekedését (a 2011-es 9,5%-ról 2018-ra 27%-ra) egyszerűen nem követte az ipari részarány hasonló növekedése a foglalkoztatásban (a 2011-es alig több mint 8%-ról 2018-ra 9,2%-ra). Még ha el is ismerjük, hogy bizonyos intézményi megállapodások és ellátási lánc struktúrák szükségesek a fejlődés elősegítéséhez, ezek aligha elegendők. Ehelyett nyilvánvalónak tűnik, hogy ezek csupán másodrendű tényezők, amelyeket mélyebb szinten a globális kapitalista rendszer strukturális jellemzői korlátoznak és/vagy olyan egyszerű kényelmi szempontok írnak felül, mint a meglévő területi-termelési komplexumok földrajzi közelsége. Úgy tűnik, hogy ezek a strukturális korlátok idővel egyre szorosabbá válnak, csökkentve még a „helyes” intézményi megállapodások hatékonyságát is, amelyek egykor úgy tűntek, hogy garantálják a fenntartható gazdasági növekedést.

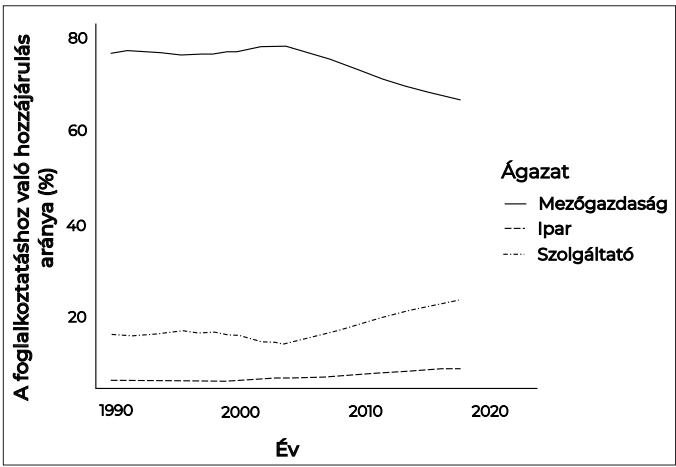
12 National Planning Commission, „Growth and Transformation Plan II.

7. ábra
Etiópia termelése, 1991-2020.

Forrás: Világbank 2021.

8. ábra
Foglalkoztatottság Etiópiában, 1991-2019.

Forrás: Világbank 2021.

A fenti paradigmák mindegyike, beleértve a kritikai, sőt a marxista elméleteket is, hajlamosak figyelmen kívül hagyni vagy elhallgatni Marx politikai gazdaságtani kritikájának egy nagyon sajátos elemét: a technikai változás szerepét a hosszú távú válságban és a Marx által „a tőke szerves összetételének” nevezett állandó tőke (amelyet a gyárakba és berendezésekbe történő beruházások testesítenek meg, de nem csak ezek) és változó tőke (a teljes társadalmi többletértéknek a munkaerő megvásárlására fordított része) egymáshoz viszonyított arányát.¹³ Ez a tendencia a kulcs annak megértéséhez, amit Marx a „tőkés felhalmozás általános törvényének” nevezett (a Tőke 1. kötetének 25. fejezetének címe), ami a termeléshez nem szükséges felesleges népesség tendenciaszerű növekedését jelenti, amelyet éppen ezek a technikai átalakulások hoznak létre:

„Minél magasabb a munka termelékenységé, annál nagyobb a munkások nyomása a munkaeszközökre, annál bizonytalanabbá válik tehát létfeltételük, nevezetesen saját munkaerejük eladása az idegen vagyongyarapítása érdekében, vagy más szóval a tőke önérvényesítése.” (Marx 1973)

Noha a hagyományos gazdasági statisztikák nem igazán mérik azokat az érték kategóriákat (amelyek kizárólag a teljes társadalmi értékre vonatkoznak), amelyekkel maga Marx foglalkozik, mégis azt várnánk, hogy a növekvő szerves összetételre vonatkozó előrejelzést a hosszú távú társadalmi trendek is megerősítik, és a tőkeintenzitás hagyományos mérései is alátámasztják (Mattick 2018). Mivel maga Marx azt állítja, hogy a tőke szerves összetétele a termelési folyamat fizikai jellegében bekövetkező (többé-kevésbé mérhető) változásoknak a (nem mérhető) tisztán társadalmi értékösszetételben való tükröződését jelenti (Marx 1973).

13 Technikailag a meghatározás egy kicsit bonyolultabb, mivel a kategória felosztható „értékösszetételre”, amely a fentebb vázolt állandó és változó tőke közötti felosztást jelenti, és „technikai összetételre”, amely „a felhasznált termelési eszközök tömege és a foglalkoztatásukhoz szükséges munkaerő tömege közötti kapcsolatra utal” (Marx 1973) A két értelem szorosan összefügg, de nem azonos. A „tőke szerves összetételét” konkrétan az értékösszetételként határozzák meg, „amennyiben azt technikai összetétele határozza meg, és ez utóbbi változását tükrözi”.

A korai dezindusztrializációról szóló esettanulmányok (Rodrik 2015; Diao et al. 2019) különösen fontosak ez esetben, mivel a szerzők pontosan ilyen tőkeintenzitás-méréseket használnak fel egy olyan társadalmi jelenség magyarázatára, amely megfelel a Marx által megfogalmazott „általános törvény” várakozásainak: a növekvő bizonytalanság és a népességtöbblet, amelyet az informalitás és az ipari termeléshez szükséges munkaerő arányának általános csökkenése egyaránt képvisel. Ráadásul az egész dinamikát a teljes társadalmi többletértékért folyó vállalatközi és nemzetközi verseny strukturálja, ami olyan technikai változtatásokat indukál a termelésben, amelyek bár kezdetben nagyon jövedelmezőek, hosszú távon drága teherré lesznek, mivel a berendezések egyre elavultabbá válnak (Itoh 1990). A küszöbön álló automatizálásról szóló túlzó hírek ellenére tehát minden technológiai áttörésnek paradox hatása van (Smith 1984). A fejlett régiók esetében ez abban az állandó veszélyben nyilvánul meg, hogy a „hajszoló” fejlődők leahagyják őket. A legszegényebb országok számára azonban az iparosítás egyszerre szükségszerűség és lehetetlen. Itt a paradoxon az, hogy a nemzetek egyszerre mennek keresztül iparosodáson a termelés szempontjából, és dezindusztrializáción a foglalkoztatás szempontjából, még akkor is, ha sikeresen biztosítják az FDI-t (külföldi közvetlentőke-beruházás) az infrastruktúra és az exporttermelés finanszírozására (Diao et al. 2019).

A szegény országokban a termelés növekedését ösztönző nagy, hivatalos cégeket a verseny arra kényszeríti, hogy a profittermelés érdekében a globális technológiai szabványt átvegyék. Ez azonban azt jelenti, hogy ezek a vezető gyártók nem egyenlő mértékben járulnak hozzá a foglalkoztatás növekedéséhez. Összességében ezek a feltételek súlyosbítják a globális ipari többletkapacitást, hozzájárulnak a feldolgozóipar csökkenő jövedelmezőségéhez, és zéró összegű versenyt eredményeznek az áttelepülő tőke vonzásának érdekében, ami további nyomást gyakorol a termelés technikai összetételének forradalmasítására mind a gépesítés fokozásával, mind a berendezések és felszerelések globális szabványainak átvételével (Brenner 2013) az értéklánc több pontján történő tulajdonosi konszolidációval párhuzamosan. Ez mostanra olyan feltételeket teremtett, amelyekben a globális márkamonopóliumok antagonistikus kölcsönös függőségbe kerültek a feltörekvő bérgyártó monopóliumokkal, amelyek gyorsan centralizálták a terme-

lést még a hagyományosan széttagolt és munkaigényes ágazatokban is (Kumar 2020). Mindez összességében egy általános stagnálás feltételeit teremti meg, amelyben a növekedési ráták lelassulnak, és a feldolgozóipar aránya a teljes foglalkoztatásban világszerte csökken, még akkor is, ha mindkettő magas maradhat azokon az egyes helyszíneken, amelyek az ipari áttelepülés élvonalába tartoznak.

Az utolsó pont egy ugyanennyire fontos tényre utal: a befektetett tőke meghatározott helyekre ágyazódik be, és áthelyezésének gyakran olyan területi logikája van, amely túlmutat a munkaerőköltségek egyszerű összehasonlításán. Ehelyett a közelséget és a meglévő területi-termelési komplexumok országhatárokon átvívelő konstellációkban való összekapcsolásának és kiterjesztésének képességét helyezi előtérbe. Bár gyakrabban szokás az országos tendenciákra összpontosítani, a valóság az, hogy az ipari agglomeráció nagyrészt regionális jellegű, és ezt a ténytet a gazdaságföldrajz is alátámasztja (Glenn et al. 2010; Fan és Scott 2003). Nemzetközi szinten igaz, hogy a vezető cégek hajlamosak nemzeti blokkokba tömörülni, és hogy ezeket a blokkokat mindig fenyegetni fogják az „üldöző” nemzetek vállalatai, ahol a munkaerő olcsóbb, és ahol a versenytárs cégeket nem terheli a már meglévő, még nem megtérülő álló tőke. Ugyanez a jelenség azonban regionális szinten is megismétlődik. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor teljesen új termelési irányvonalak jelennek meg, amelyek megnyitják a „helyzeti lehetőségek ablakát” (Storper és Walker 1989), és lehetővé teszik a később fejlődő területeken működő cégek számára, hogy átvegyék a legmodernebb termelési technikákat. Egyes esetekben ez még azt is lehetővé teszi, hogy az egy főre jutó GDP viszonylag alacsony szintje ellenére hirtelen átugorjanak a legfejlettebb termelési ágazatokba, mint amikor a tajvani fejlesztő állam forrásokat irányított olyan programokba, amelyek célja a kínai diaszpóra magasan képzett tagjainak bevonása volt olyan országokból, mint az Egyesült Államok, a helyi félvezetők iparának fejlesztésének érdekében (Jinn-yug 2017).

Így még a vezető nemzetek körében is a jövőbeni szerkezetátalakítások új rozsdáövezeteket és napfényövezeteket hozhatnak létre, mivel a gazdasági válságot (akár közvetlen értelemben, akár egyszerűen csak hosszú távú stagnálásként) többszörös csődök és áttelepülések kísérik. Hasonlóképpen, a teljesen új termékvonalak elérhetővé válásával megjelenő telephely-lehetőségek országon belüli vagy nemzetközi

áttelepülésekhez is vezethetnek. A félvezetőipar például nemcsak azt tette lehetővé, hogy Tajvan a gyártás globális élvonalába ugorjon, hanem átalakította a vezető gyártók, például az Egyesült Államok ipari tájképét is, lehetővé téve az olyan napövezeti régiók, mint Kalifornia és Texas felemelkedését, ezzel megpecsételve a középnyugati és északkeleti ipari központok lemaradásának sorsát (Storper és Walker 1989). Más szóval, a területi fejlődés nem statikus. Mind nemzetközi, mind regionális szinten az „iparágak gazdasági teret termelnek” az agglomeráció révén (uo. 70.), és ezt a folyamatot a fejlődő országokban teljesen új területi-termelési komplexumok kialakulása, máshol pedig az elavult területi-termelési komplexumok hanyatlása jellemzi. A kapitalista termelés hosszú távú gyakorlati trendjei azonban azt is biztosítják, hogy minden egyes új területi-termelési komplexum kevesebb munkással több árut tudjon előállítani, mint a múltbeli, egyenértékű régiók, és hogy a később fejlődők gyorsuló ütemben váljanak meg a munkaerőtől a termelésben. Ez a korai dezindusztrializáció gyakorlati alapja.

NYUGATRA MEGYÜNK, KIFELE MEGYÜNK, FELFELE MEGYÜNK

A kínai Kuangtung tartomány déli részén fekvő Gyöngy-folyó deltája nem igazán kivétel a korai dezindusztrializáció alól (Rodrik 2015), inkább egy mikrokozmosz, amely jól szemlélteti ezeket a tendenciákat. A nagy recesszió 2008 vége felé érte el Kínát, amikor az Egyesült Államok és az EU csökkenő fogyasztói kereslete nyomán széles körű elbocsátási és gyárbezárási hullám vette kezdetét, amelyet a vendégmunkások tömeges tiltakozásai követtek (Cai és Kam 2009). A válságra válaszul Kína 2009-ben jelentős ösztönző törvényt fogadott el, amelynek köszönhetően sikerült visszaszorítani a munkanélküliséget és átcsoportosítani az ország kis létszámú vendégmunkás-hadseregét. Az ösztönző intézkedéseket azonban úgy tervezték, hogy Kína gazdaságföldrajzát kiegyenlítsék az alapvető infrastruktúra kiépítésének finanszírozásával a belső és a nyugati hegyvidéki tartományokban (Chan 2022). Országos autópálya-rendszert építettek, a nagysebességű vasútvonalakat kiterjesztették, és a helyi önkormányzatok azért versengtek, hogy különféle széleskörű fejlesztési projekteket javasol-

janak, amelyekkel hozzáférést nyerhettek volna az ösztönző finanszírozáshoz.¹⁴

A kínai kormányzás töredezett jellege a folyamatban lévő állami átalakulás közepette gyakran azt eredményezi (Jones és Hameiri 2021), hogy a központilag irányított kezdeményezéseket a kampányszerű kormányzás módszereivel hajtják végre. A helyi szereplőket (legyenek azok helyi tisztviselők vagy egyes cégek) arra ösztönzik, hogy döntéseiket (gyakran visszamenőlegesen) az uralkodó központi kampányok nyelvén fogalmazzák meg, azt az illúziót keltve, hogy bizonyos beruházások vagy helyi kormányzati kezdeményezések közvetlenül a központi tervezők stratégiai döntései alapján születtek (Sun és Guo 2017). Az ilyen kampányok gyakran alulteljesítenek vagy kudarcot vallanak. A belföldi beruházások ösztönzésére irányuló kampánystratégiát eredetileg „Kína Nyugati Fejlesztésének” [China Western Development] nevezték el a századfordulón, amelynek azóta különböző variációi lettek, melyeket azóta a „Menj nyugatra” [Go West campaign] imperatívusszal foglalják össze. A nagyobb külföldi befektetések („Menj el”) (Tang 2021) és az ipari korszerűsítés („Menj fel”) ösztönzésére irányuló hasonló kampányok a századforduló óta láthatóak (Zhu és Pickles 2014). Ezek gyakran csak akkor kapnak jelentősebb figyelmet, amikor a hazai gazdaságon belüli strukturális korlátok arra kényszerítik a vállalatok nagyobb részét, hogy olyan döntéseket hozzanak, amelyek igazodnak az ilyen politikákban lefektetett imperatívuszokhoz, azt az utólagos illúziót keltve, hogy ezeket a döntéseket a központi állam „nagy stratégiája” irányította (Jones és Zeng 2019).

Bár ezek inkább strukturális nyomásnak mint állami stratégiának köszönhetőek, maguk a tendenciák valóságok voltak. A Gyöngy-folyó deltájában a különböző városok igyekeztek átrendezni gazdasági bázisukat, miután a válság évtizedes hanyatlást idézett elő az alacsony színvonalú feldolgozóiparban, amely sokáig a térség foglalkoztatásának nagy részéért volt felelős. Néhány cég belföldön települt át, amit a hazai infrastruktúra kiépítése is segített. Mások a tengerentúlra mentek, a Dél-kínai-tenger partvonalánál lejjebb fekvő új ipari csoportosulások irányába, olyan országokba, mint Vietnám, Kambodzsa és Indonézia

14 Leginkább a hitelekhez való kedvezményes hozzáféréseken, nem pedig közvetlen adófizetéseken keresztül, amint azt az Orlik, Kína című dokumentumban dokumentálták. (Orlik 2022).

(Zhu és Pickles 2014). Kuangtong tartományi fővárosa, egyben legnagyobb városa, Kanton megkísérelte, hogy a magas színvonalú szolgáltatások központjaként újra feltalálja magát, a régi gyárakat magasépületekkel helyettesítve, a lepusztult raktárépületeket pedig művészeti terekké és kávézókká alakítva át. A delta túloldalán, Sencsenben a felső kategóriás elektronikai összeszerelés felé fordultak, és a város a „hardverek Szilícium-völgyeként” próbálta magát a piacon pozícionálni (Demuth 2016). Ugyanezt a kampányszerű kormányzási modellt követve, azóta számos ilyen változtatást a „Nagy-öböl térség terv” zászlaja alatt szervezett stratégiai döntéseként mutattak be, amelyek célja Hongkong és az anyaország jobb integrációja és a régió ipari felemelkedésének elősegítése (Meulbroek 2023). Ezzel szemben a szomszédos Tungkuan város, amely nagymértékben a textiliparra támaszkodott, kevésbé tudott új gazdasági alapokra helyezkedni, ami egyszerre vezetett a cégek megszűnéséhez és a munkások sztrájkjaihoz és tiltakozásaihoz, akik a terület elhagyása előtt a bérek és a társadalombiztosításuk kifizetését követelték (Schmalz 2017).

Országos szinten a 2010-es éveket a szolgáltatásokban foglalkoztatottak gyorsan növekvő aránya, a feldolgozóipar csökkenő aránya, a növekedés lassulása és a jövedelmezőség csökkenése jellemezte (Neel 2014). Ugyanakkor a fejlesztéssel együtt járó építőipari fellendülés egy olyan nyersanyag-szuperciklust¹⁵ is táplált, amely felfelé hajtotta az alapanyagok árát, és amely Kína és a latin-amerikai (Myers és Wise 2017) és afrikai (Lee 2009) kitermelő gazdaságok közötti kereskedelem és beruházások növekedését eredményezte. Amikor a helyi mérnöki és építőipari cégek azt látták, hogy a hazai szerződések kezdtek elapadni, mivel az infrastrukturális fellendülés elérte a határait, nem maradt más választásuk, mint a tengerentúlra menni (Zhang 2021). A folyamatot tovább segítette az a többlettőke, amely az infrastrukturális fellendülést kísérő ingatlanbuborék miatt koncentráldott ezekben az ágazatokban (Orlik 2022). Így a kínai ingatlan- és építőipari szektor telítettsége és a spekulatív tőkefelhalmozás a hazai befektetések csökkenő lehetőségei (és a csökkenő jövedelmezőség összességében) mellett közvetlenül kapcsolódott a városi fejlesztések finanszírozásához az

15 A szuperciklust általában úgy határozzák meg, mint a gazdasági bővülés egy hosszabb időszakát, amelyet folyamatosan növekvő GDP, az árak iránti erős kereslet, az árak emelkedése és a foglalkoztatás erősödése jellemez. – a szerk.

olyan városokban, mint Dar es-Salaam (Neel 2014). Nem véletlen, hogy ezekben az években az AVIC-hez hasonló nagy ipari konglomerátumok – amelyek alaptevékenysége a legsúlyosabb globális túltermelést tapasztaló nehézipari ágazatokban volt – egyre inkább a nemzetközi pénzügyi felvásárlások felé fordultak, és a belőlük kivált holdingvállalatok bevételei gyorsan meghaladták a konglomerátum más szegmenseinek bevételeit. Amint azt Ho-fung Hung is hangsúlyozta, a növekvő tőkeexport csak a hazai túlkapacitásra való tekintettel érthető meg (Hung 2015).

Könnyű olyan történelmi párhuzamokat találni Kelet-Ázsiában, amelyek a jelenséget a strukturális fejlődés hagyományos narratívájába kényszerítik, különösen ha figyelembe vesszük a kínai közvetlen külföldi befektetések kulcsfontosságú szerepét a Vietnámban jelenleg is zajló ipari fellendülésben (Zhu és Pickles 2014). Úgy tűnik, hogy mind a kínai növekedési modell (Hung 2015) eredeti kialakulása, mind annak tengerentúli exportja a korábban érkezett „repülő vadludak” számos jellemzőjét utánozza, ami arra utal, hogy ludak újabb hullámai állhatnak készen arra, hogy felszálljanak az Indiai-óceánról, miközben a Csendes-óceán mentén lévők megkezdik hosszú ereszkedésüket. Mindez azt a látszatot keltheti, hogy a kínai esetben látható dinamika semmilyen kapcsolatban nem áll a korai dezindusztrializáció Tanzániában tapasztalható körülményeivel, kivéve talán az intézményi kormányzás modellje tekintetében, ami átemelhető lenne. A Gyöngy-folyó deltájában és a Dar es-Salaamban tapasztalható ipari tendenciák azonban valójában eltérő nézőpontból, de ugyanazt a jelenséget világítják meg. A korai dezindusztrializáció technikai alapjainak megértése lehetővé teszi, hogy meglássuk a kettő közötti összefüggést. Azt is lehetővé teszi számunkra, hogy a területi fejlődés jelenlegi hullámát egy sokkal hosszabb történelmi folyamat részeként lássuk, amely soha nem felelt meg teljesen a „repülő vadludak” hagyományos narratívájának, és nem igazolta a kritikai fejlődéstudományok előrejelzéseit Kína és Kelet-Ázsia vizsgálatakor (Arrighi 2007).

Nem véletlen tehát, hogy a Dar es-Salaam-i lakásomtől nem messze lévő Új Selander-híd, amelyet kínai munkások építenek a helyszínen, és amelyet dél-koreai tőke tervez és finanszíroz, a régi Selander-híd helyébe lép, amelyet egy japán cég épített az 1980-as években. Az ilyen projektek egyrészt a szubszaharai Afrikában megvalósuló

nagy infrastrukturális projektek összetettségét mutatják – az orientalista médiajelentésekben a növekvő kínai befolyásra redukálják őket, noha gyakran a közvetlen külföldi befektetések bonyolult, a világot átfogó láncolatát jelzik –, másrészt pedig azt, hogy a világ vezető gyártási területein a túlkapacitás és az ipari válság a spekuláció révén milyen valós módon terjed túl a határaikon. Dar es-Salaam urbanizációja sok tekintetben nem a helyi igényekhez, hanem a nemzetközi tőke igényeihez igazodott. Még az alpinfrastruktúrájának út-, híd- és kikötőrehabilitációs projektek formájában történő bővítése is inkább a globális infrastruktúra kiépítéseként értelmezhető (Wiig és Silver 2019), amelyet a kelet-ázsiai ipari trendekkel összefüggésben kell értelmezni, mivel az elmúlt évtizedben gyorsan nőtt az ázsiai cégek részesedése – amelyeknek jelentős részét a kínai közvetlen külföldi tőkebefektetések teszik ki – a teljes kimenő közvetlen tőkebefektetési állományból (9. ábra).

9. ábra

A külföldre irányuló közvetlen külföldi tőkebefektetések globális részesedése, 1980-2019.

Forrás: UNCTAD 2020.

EGY ÚJ TERÜLETI-TERMELÉSI KOMPLEXUM?

A 2010-es évek során a külföldre irányuló befektetések fellendülésének idején először úgy tűnt, hogy új, kínai finanszírozású termelési komplexumok sora alakulhat ki az Indiai-óceánon túl, de ez a feltételezés több okból is megtörni látszik. Először is, a hivatalos adatok, a tengerentúli befektetésekről szóló médiamegjelenések és az ipari tevékenységre utaló bizonyítékok gyakran sokkal visszafogottabb jelenlétet találtak, mint amire egyébként számítani lehetett volna.¹⁶ Másodsor, ezek az állítások gyakran összemossák a pénzügyi tőke spekulatív túlszordulását, a nyersanyag-kitermelő iparágakba történő növekvő befektetéseket és a globális infrastruktúra kiépítését az új ipari komplexumok tömeges megjelenésével, amelyek az építőipar és a gyártás fenntartható növekedésével vannak alátámasztva. De ha van egyetlen, lényegre törő tanulság, amelyet Kína saját infrastrukturális fellendüléséből, és a hozzá kapcsolódó helyi adósságuborékból le lehet vonni, akkor az az, hogy az utak, sínek és ipari parkok építése nem feltétlenül eredményez tényleges ipari áttelepülést, különösen akkor nem, ha minden szomszédos település ugyanezért küzd és tolong.

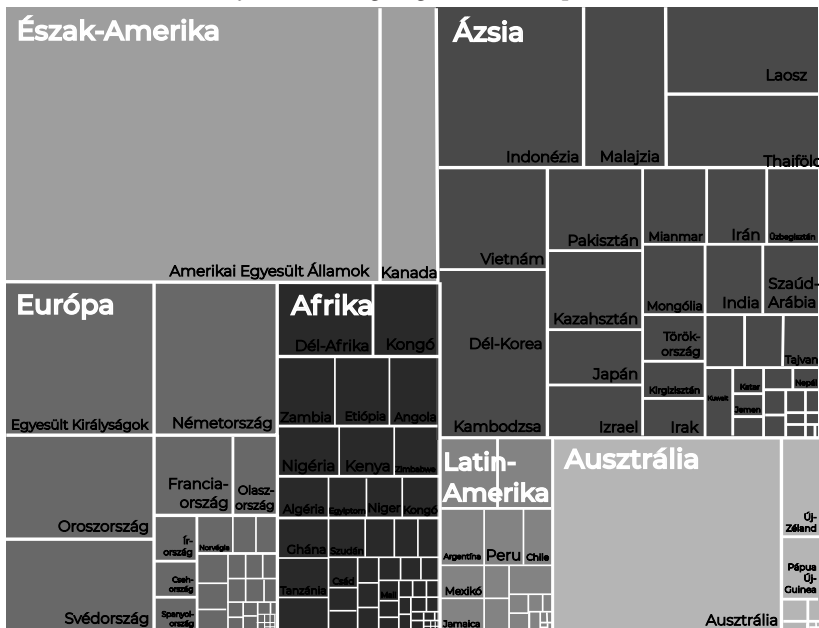
Míg az „Egy Övezet Egy Út” diskurzus gyakran különös hangsúlyt fektet az Afrikát átszelő fejlesztési projektekre, a valóság az, hogy a kínai tőkeexport nagy része a világ leggazdagabb országaiba irányult (látható a 9. ábrán) az eszközvásárlások és a folyamatban lévő fúziók és felvásárlások révén (MOFCOM 2020). A fejlődő világ felé irányuló ipari közvetlen tőkebefektetések (10. ábra) túlnyomó többsége Kína közvetlen szomszédságába – és különösen a délkelet-ázsiai országokba – érkezett, ami a nagy recessziót követően a globális értékláncok szerkezetének jelentős regionalizációját eredményezte (Gereffi 2014). Ezzel szemben az egész afrikai kontinens a kínai cégek tengerentúli tőkeálmányának kevesebb mint 10%-nak ad otthont (Hongkong és az adóparadicsomok hatását kiszűrve), míg Latin-Amerika ennek töredékét tartja (MOFCOM 2020). Végso soron tehát úgy tűnik, hogy a Dél-kínai-tenger mentén fekszenek azok a területek, amelyek a leginkább alkalmasak arra, hogy új iparosodási fordulatokat lássanak, és gyakor-

16 A távérzékelési adatok földi hitelesítésének esetét lásd: Bennett 2020, saját eredményeimről a tanzániai beruházási adatok földi hitelesítéséről lásd Neel 2014.

latilag a partmenti Kínában már jelenlévő industrializáció déli kiterjesztéseként működjenek. Ami még aggasztóbb, hogy a korai dezindustrializáció valósága azt is jelenti, hogy kevesebb új ipari komplexumra van szükség ugyanannyi áru előállításához. Más szóval, a globális ipari rendszer növekvő termelési sűrűsége meghaladja mind a foglalkoztatás bővülését, mind a területi terjeszkedését. Ez csak tovább fokozza a nemzetközi és interregionális versenyt a tekintetben, hogy hol alakulnak ki az újabb termelési komplexumok.

10. ábra

Kínai FDI-állomány, mínusz Hongkong, Makaó és adóparadicsomok, 2020.

Forrás: MOFCOM 2020.

Kelet-Afrika a közeljövőben szinte garantáltan elveszíti ennek a potenciálnak a nagy részét, és a befektetések inkább Délkelet-Ázsiába áramlanak majd. Miközben a kontinens néhány országában a feldolgozóipari beruházások egyre fontosabbá válnak (Xia 2021), a kínai eredetű közvetlen külföldi tőkebefektetések miatt a kitermelő gazdaságok közül Angola és Zambia (a közelmúltbeli politikai zavargások

előtt Szudánnal együtt) dominálnak, ami bizonyítja, hogy Afrika széles körben ismert felemelkedésének (MOFCOM 2020) nagy része a (mostanra lecsengő) nyersanyag-szuperciklus okozta „árnyékemelkedésnek” tulajdonítható (Carmody et al. 2022). Bár lehetséges, hogy fokozatosan kiépülnek a Kínát Pakisztánon és Mianmaron keresztül az Indiai-óceánnal összekötő új infrastrukturális hálózatok, ez hosszú folyamat lenne, amely csupán előkészíti a terepet ahhoz, hogy Kelet-Afrika egyes térségei a későbbi évtizedekben jelentősebb iparosodásnak induljanak. Az urbanizáció azonban ennek ellenére már most is zajlik. Ennél is fontosabb, hogy a korai dezindusztrializáció tendenciája biztosítja, hogy az új iparban a termelés minden egyes egységnyi növekedése a foglalkoztatásban csökkenő tendenciát fog eredményezni.

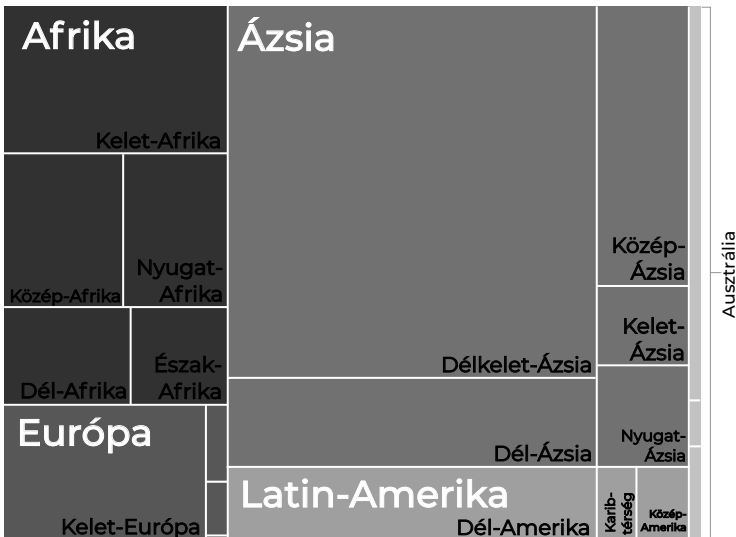
Ezzel szemben a bevett mítosz még mindig az, hogy az iparosodás úgy kering a Föld körül, mint egy csapat repülő vadlúd, és a globális gazdasági súlypontot egyre nyugatabbra tolja egy végeláthatatlan ívben: a kapitalizmus európai szülőhelyétől az Atlanti-óceánon át az Egyesült Államokig; az Egyesült Államoktól a Csendes-óceán peremén Japánig, Dél-Koreáig, Tajvanig, Hongkongig, Szingapúrig és végül Kínáig; és most le a Dél-kínai-tengerig, a délkelet-ázsiai országok, például Vietnám és Indonézia irányába, akik a kínai közvetlen külföldi befektetések által támogatott új ipari komplexumok gyors növekedésének tanúi. Talán Dél-Ázsiában is szemtanúi lehetünk egy ilyen iparosodás kezdetének, Pakisztánban (szintén a Kínával való új szárazföldi kereskedelmi kapcsolatokkal összefüggésben), Bangladesben és Indiában tapasztalható fellendüléssel, amely egy napon talán integrálódni fog az Indiai-óceán túlsó partján lévő új ipari területekkel, ami egy szuahéli parti termelési komplexum délibábját sejteti a horizonton túl. A korai dezindusztrializáció azonban inkább azt látszik sugallni, hogy ezt az ívet a saját lendülete törheti meg, mivel éppen a globalizáció intenzív versenye az, amely világszínvonalat teremtett a technológia, a bérszínvonal és az árupiaci árak terén, amelyeket mind meg kell ugrani, ha egy felemelkedő nemzet bármelyik cége felszínen akar maradni.

Más szóval, feltehetjük a kérdést, hogy mi történik azzal a nagy körrel, amelyet a globális fejlődés átvág, amikor a dezindusztrializáció elkezd megelőzni a strukturális átalakulás tankönyvi történetének minden más jellemzőjét: az urbanizáció, amelyet az ipari foglalkoztatás növekedése, majd a termékenységi ráta csökkenése, a szolgáltatások

fokozatos növekedése és a magasabb hozzáadott értéket előállító termelési ágazatokra való átállás kísér. Eközben kénytelenek vagyunk felismerni, hogy a Tanzániához hasonló országok gazdasági körülményeit többé már nem lehet egyszerűen a terheket okozó külföldi kölcsönökre és a transznacionális vállalatok természeti erőforrás-kitermelésére visszavezetni (Diao et al. 2019).

11. ábra

*Kínai közvetlen külföldi tőkebefektetések állománya,
a magas jövedelmű országok kivételével, 2020.*

Forrás: MOFCOM 2020.

A gazdaság átalakulása ténylegesen meghatározó erejű volt, és gyors urbanizációval (Rosen 2019) és növekvő ipari termeléssel járt együtt, amelyet részben a közvetlen külföldi befektetések, részben pedig a tanzániai kormány finanszírozott, megkísérelve a „fejlődő államok” sikereinek utánzását (Neel 2014). Ez azonban azt is jelenti, hogy az elmaradottságot nem lehet (teljes mértékben) az erőforrások kitermelésével és a pénzügyi alárendeltség által strukturált posztkoloniális függőség régebbi, kezdetlegesebb fogalmaival magyarázni (Rodney 1972). Ami még aggasztóbb, az az, hogy az elmaradottság mindezen

jellemzői magának a fejlődésnek a közvetlen eredményei. Ezek a globális termelési folyamatban lévő strukturális átalakulásnak a közvetlen okai, amelyek megfelelnek a Marx által a kapitalista felhalmozás általános törvénye által megjósolt tendenciának. Nincs okunk azt hinni, hogy az iparosodás szükségszerűen együtt jár majd a kelet-ázsiai tapasztalatokból levezetett klasszikus modell által feltételezett fejlődéssel, sem pedig az afrikai és latin-amerikai tapasztalatokból levezetett kritikai modell által feltételezett függő alulfejlettséggel. Ehelyett a nagy kör megszakadhat, még mielőtt megkerülhetné az egész Földet.

Fordította: Széll Petra és Eredics Lilla
A szöveget az eredetivel egybevetette: Csűrök Adél

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akamatsu, Kaname (1962). A historical pattern of economic growth in developing countries. *Journal of Developing Economies* 1(1), 3–25.
- Amin, Samir (1990). *Delinking: Towards a Polycentric World*. London: Zed Books. <https://doi.org/10.7202/702860ar>
- Arboleda, Martin (2020). *Planetary Mine: Territories of Extraction under Late Capitalism*. New York: Verso. <https://doi.org/10.1007/s13412-022-00765-x>
- Arrighi, Giovanni (2007). *Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century*. New York: Verso. <https://doi.org/10.1080/13563460802673390>
- Barnes, Trevor és Sheppard, Eric (1991). *The Capitalist Space Economy: Geographical Analysis after Ricardo, Marx and Sraffa*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.2307/144189>
- Becker, Kristina Flodman (2004). *The Informal Economy*. The Swedish International Development Cooperation Agency. 2022. december 16. <http://www.rrojasdatabank.info/sida.pdf>
- Benanav, Aaron (2019). Demography and Dispossession: Explaining the Growth of the Global Informal Workforce, 1950–2000. *Social Science History*, 43, 679–703. <https://doi.org/10.1017/ssh.2019.34>
- Benanav, Aaron (2020). *Automation and the Future of Work*. New York: Verso. <https://doi.org/10.52975/llt.2021v88.0021>

- Bennett, Mia M. (2020). Is a pixel worth 1000 words? Critical remote sensing and China's Belt and Road Initiative. *Political Geography* 78. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2019.102127>
- Bernard, Mitchell és Ravenhill, John (2011). Beyond Product Cycles and Flying Geese: Regionalization, Hierarchy, and the Industrialization of East Asia. *World Politics* 47(2). <https://doi.org/10.1017/s0043887100016075>
- Beyers, William B. (1992). Producer Services. *Progress in Human Geography*, 16(4), 573–583. <https://doi.org/10.1177/030913259201600407>
- Bhanjee, Sheliza (2019). *Urban (un)planning and social vulnerability in the context of rapid urbanization and data constraints: a quantitative study of Dar es Salaam, Tanzania*. Urban and Public Affairs Department, University of Louisville. 2022. december 16. <https://ir.library.louisville.edu/etd/3254/> <https://doi.org/10.18297/etd/3254>
- Bhorat, Haroon és Tarp, Finn (2016). *Africa's Lions: Growth Traps and Opportunities for Six African Economies*. Washington, D.C.: Brookings Institution. 2022. december 16. <https://www.brookings.edu/book/african-lions-growth-traps-andopportunities-for-six-african-economies/>
- Blanchard, Olivier és Rodrick, Dani (2021). *Combating Inequality: Rethinking Government's Role*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bluwstein, Jevgeniy; Lund; Jens Friis; Askew, Kelly; Stein, Howard; Noe, Christine; Odgaard, Rie; Maganga, Faustin és Engstrom, Linda (2018). Between dependence and deprivation: the interlocking nature of land alienation in Tanzania. *Journal of Agrarian Change* 18(4), 806–30. <https://doi.org/10.1111/joac.12271>
- Braun, Dorothee és Nyamsenda, Sabatho (2021). *Sweeping Away the Grime of the City*. Dar es Salaam: Rose Luxemburg Stiftung. 2022. december 16. <https://www.rosalux.de/en/news/id/45380/sweepingaway-the-grime-of-the-city>
- Brautigam, Deborah (2011). *The Dragon's Gift: The Real Story of China in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Brautigam, Deborah (2015). *Will Africa Feed China?*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.3917/pe.163.0163za>
- Brautigam, Deborah (2020). A critical look at Chinese 'debt-trap diplomacy': the rise of a meme. *Area Development and Policy* 5(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/23792949.2019.1689828>
- Brennan, James; Burton, Andrew és Lawi, Yusuf (2007). *Dar es Salaam: Histories from an Emerging African Metropolis*. Dar es Salaam: Mkuki Na Nyota Publishers. 13–75.
- Brenner, Robert (1977). The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* 1(104) <https://newleftreview.org/issues/i104/articles/robert-brenner-the-origins-of-capitalist-develop->

- ment-a-critique-of-neo-smithian-marxism https://doi.org/10.1007/978-1-349-16847-7_4
- Brenner, Robert (2003). *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy*. New York: Verso.
- Brenner, Neil (2013). *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization*. Berlin: Jovis. <https://doi.org/10.1515/9783868598933>
- Buckingham, Will (2017). Uncorking the neoliberal bottle: neoliberal critique and urban change in China. *Eurasian Geography and Economics* 58(3), 297–315. <https://doi.org/10.1080/15387216.2017.1350196>
- Bulow, Jeremy I. és Summers, Lawrence H. (1986). A Theory of Dual Labor Markets with Application to Industrial Policy, Discrimination, and Keynesian Unemployment. *Journal of Labor Economics*, 4(3), 376–414. <https://doi.org/10.1086/298116>
- Burawoy, Michael (1982). The Hidden Abode of Underdevelopment: Labor Process and the State in Zambia. *Politics & Society*, 11(2), 123–166. <https://doi.org/10.1177/003232928201100201>
- Bush, Ray (2008). Scrambling to the Bottom? Mining, Resources & Underdevelopment. *Review of African Political Economy*, 35(117), 361–366. <https://doi.org/10.1080/03056240802410968>
- Cabán, Nelson (2018). *The Famished Road: Oil Dependency and Socioeconomic Underdevelopment in the Niger Delta*. Master's Thesis, City University of New York. 2022. december 16. https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1751&context=cc_etds_theses
- Cai, Fang és Kam, Wing Chan (2009). The Global Economic Crisis and Unemployment in China. *Eurasian Geography and Economics* 50(5), 513–531. <https://doi.org/10.2747/1539-7216.50.5.513>
- Cardoso, Fernando Henrique és Faletto, Enzo (1979). *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520342118>
- Carmody, Pádraig (2011). *The New Scramble for Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carmody, Pádraig; Kragelund, Peter és Reboredo, Ricardo (2022). *Africa's Shadow Rise: China and the Mirage of Economic Development*. London: Zed Books. https://doi.org/10.1007/978-3-030-77336-6_8
- Chang, Leslie (2009). *Factory Girls: From Village to City in a Changing China*. New York: Random House.
- Chakrabarti, Rajendra M. (1986). *Underdevelopment and Choices in Agriculture: the Indian Perspective*. New Delhi: Heritage Publishers.

- Chuang (2019 [2016]). *Gleaning the Welfare Fields*. 2022. december 16. <https://chuangcn.org/journal/one/gleaning-the-welfare-fields/>
- Chuang (2019). *Red Dust*. 2022. december 16. <https://chuangcn.org/journal/two/red-dust>
- Clark, Colin (1940). *The Conditions of Economic Progress*. London: Macmillan.
- Cumings, Bruce (1984). The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sector, Product Cycles and Political Consequences. *International Organization* 38. <https://doi.org/10.1017/S0020818300004264>
- Day, Alexander F. (2015). *The Peasant in Postsocialist China: History, Politics, and Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139626309>
- Demuth, Jim (2016). *Shenzhen: The Silicon Valley of Hardware*. Wired Documentary.
- Diao, Xinshen; McMillan, Margaret és Rodrik, Dani (2019). The recent growth boom in developing economies: A structural-change perspective. *The Palgrave Handbook of Development Economics*. Palgrave Macmillan, 281–334. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14000-7_9
- Diao, Xinshen; Ellis, Mia; McMillan, Margaret és Rodrik, Dani (2021). *Africa's manufacturing puzzle: Evidence from Tanzanian and Ethiopian firms*. NBER Working Paper 28344. 2022. december 16. <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/africasmanufacturingpuzzle.pdf> <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2018698/v1>
- Ellison, Glenn; Glaeser, Edward L. és Kerr, William R. (2010). What Causes Industry Agglomeration? Evidence from Coagglomeration Patterns. *American Economic Review* 100, 1195–1213. <https://doi.org/10.1257/aer.100.3.1195>
- Fan, Cindy C. és Scott, Allen J. (2003). Industrial Agglomeration and Development: A Survey of Spatial Economic Issues in East Asia and a Statistical Analysis of Chinese Regions. *Economic Geography*, 79(3), 295–319. <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2003.tb00213.x>
- Fisher, Allan G.B. (1935). *The Clash of Progress and Security*. London: Macmillan.
- Fourastié, Jean (1949). *Le grand espoir du XXe siècle: Progrès technique, progrès économique, progrès social*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Frank, Andre Gunder (1966). *The Development of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press. https://doi.org/10.14452/mr-018-04-1966-08_3
- Gereffi, Gary (2014). Global value chains in a post-washington consensus world. *Review of International Political Economy* 21(1), 9–37. <https://doi.org/10.1080/09692290.2012.756414>

- Glassman, Jim (2019). *Drums of War, Drums of Development: The Formation of a Pacific Ruling Class and Industrial Transformation in East and Southeast Asia, 1945–1980*. Chicago: Chicago University Press. <https://doi.org/10.1163/9789004377523>
- Glassman, Jim és Choi, Young-Jin (2014). The chaebol and the US military-industrial complex: Cold War geopolitical economy and South Korean industrialization. *Environment and Planning A* 46. <https://doi.org/10.1068/a130025p>
- Glassman, Jim (2004). *Thailand at the Margins: Internationalization of the State and the Transformation of Labour*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199267637.001.0001>
- Gordon, Robert J. (2016). *The Rise and Fall of American Growth: The U.S. Standard of Living Since the Civil War*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400873302>
- Harvey, David (1982). *The Limits to Capital*. New York: Verso.
- Harvey, David (2001). *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. New York: Verso. <https://doi.org/10.1515/9781474468954>
- Harvey, David (2005). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Helliesen, Morten Skåra (2012). Tangled up in Blue: Tanzanite Mining and Conflict in Mererani, Tanzania. *Critical African Studies*, 4(7), 58–98. <https://doi.org/10.1080/21681392.2012.10597799>
- Ho-Fung, Hung (2015). *The China Boom: Why China Will Not Rule the World*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/columbia/9780231164184.001.0001>
- Ho-Fung, Hung (2021). Growth Towns: The Evergrande crisis, ‘common prosperity,’ and the transformation of the Chinese growth model. *Phenomenal World*. 2022. december 16. <https://www.phenomenalworld.org/analysis/evergrande/>
- Hooper, Michael és Ortolano, Leonard (2012). Motivations for slum dweller social movement participation in urban Africa: a study of mobilization in Kurasini, Dar es Salaam. *Environment and Urbanization*, 24(1). <https://doi.org/10.1177/0956247811435889>
- Irene, Yuan Sun; Jayaram, Kartik és Kassiri, Omid (2017). *Dance of the lions and dragons: How are Africa and China engaging, and how will the partnership evolve*. McKinsey’s Company. 2022. december 16. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/middle-east-and-africa/the-closestlook-yet-at-chinese-economicengagement-in-africa>

- Irene, Yuan Sun (2017). *The Next Factory of the World: How Chinese Investment is Reshaping Africa*. Brighton.
- Itoh, Makoto (1990). *The World Economic Crisis and Japanese Capitalism*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-21084-8>
- Jinn-yuh, Hsu (2017). State transformation and the evolution of economic nationalism in the East Asian developmental state: the Taiwanese semiconductor industry as case study. *Transactions of the Institute of British Geographers* 42(2), 166–178. <https://doi.org/10.1111/tran.12165>
- Jones, Lee és Zeng, Jinghan (2019). Understanding China's 'Belt and Road Initiative': beyond 'grand strategy' to a state transformation analysis. *Third World Quarterly* 40(8) 1415–1439. <https://doi.org/10.1080/01436597.2018.1559046>
- Jones, Lee és Hameiri, Shahrar (2021). *Fractured China: How State Transformation is Shaping China's Rise*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009047487>
- Kam, Wing Chan (2009). The Hukou System at 50. *Eurasian Geography and Economics* 50(2), 197–221. <https://doi.org/10.2747/1539-7216.50.2.197>
- Kam, Wing Chan (2010). The Global Financial Crisis and Migrant Workers in China: 'There is no Future as a Labourer; Returning to the Village has no Meaning. *International Journal of Urban and Regional Research* 34(3), 659–677. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2010.00987.x>
- Kam, Wing Chan és Wei, Yanning (2019). Two systems in one country: the origin, functions, and mechanisms of the rural-urban dual system in China. *Eurasian Geography and Economics* 60(4), 422–454. <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1669203>
- Kiely, Ray (2007). *The New Political Economy of Development*. New York: Red Globe Press. <https://doi.org/10.5040/9781350394247>
- Kohli, Atul (2004). *State-Directed Development: Political Power and Industrialization in the Global Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511754371>
- Koo, Richard (2019). *The Other Half of Macroeconomics and the Fate of Globalization*. New York: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119482123>
- Kumar, Ashok (2020). *Monopsony Capitalism: Power and Production in the Twilight of the Sweatshop Age*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108764810>
- Kuznets, Paul W. (1988). An East Asian Model of Economic Development: Japan, Taiwan, and South Korea. *Economic Development and Cultural Change* 36(S3), S11–S43. <https://doi.org/10.1086/edcc.36.s3.1566537>

- Lee, Ching Kwan (2007). *Against the Law: Labor Protests in China's Rustbelt and Sunbelt*. University of California Press, Oakland. <https://doi.org/10.1525/9780520940642>
- Lee, Ching Kwan (2017). *The Spectre of Global China: Politics, Labor, and Foreign Investment in Africa*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226340975.001.0001>
- Leung, Ernest Ming-Tak (2021). Developmentalisms. *Phenomenal World*. 2022. december 16. <https://www.phenomenalworld.org/analysis/developmentalisms/>
- Lewis, W. Arthur (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22(2), 139–191.
- Limbumba, Tatu Mtwangi és Ngware, Neema (2016). Informal Housing Options and Locations for Poor Urban Dwellers in Dar es Salaam City. *The Journal of Social Sciences Research* 2(5). 93–99.
- Lin, George C.S. (1997). *Red Capitalism in South China: Growth and Development of the Pearl River Delta*. Vancouver: University of British Columbia Press. <https://doi.org/10.59962/9780774854276>
- Liu, Zhijia; Huang, Hequin; Werners, Saskia E.; és Yan, Dan (2015). Construction area expansion in relation to economic-demographic development and land resource in the Pearl River Delta of China. *Journal of Geographical Sciences*, 26(2), 188–202. <https://doi.org/10.1007/s11442-016-1262-7>
- Marx, Karl (1973). Tőke I. kötet. New York: Penguin.
- Mattick, Paul (2018). *Theory as Critique: Essays on Capital*. Haymarket. https://doi.org/10.1163/9789004366572_005
- Merket, Hans és Mawala, Elard (2019). *Mapping artisanal and small-scale mining in northwest Tanzania: A survey on its nature, scope and impact*. International Peace Information Service (IPIS).
- Meulbroek, Chris; Peck, Jamie és Jun, Zhang (2023). Bayspeak: Narrating China's Greater Bay Area. *Journal of Contemporary Asia*, 53(1). <https://doi.org/10.1080/00472336.2021.1998579>
- Min-Hua, Chiang (2014). The U.S. Aid and Taiwan's Post-War Economic Development. *African and Asian Studies*, 13(1–2). <https://doi.org/10.1163/15692108-12341287>
- MOFCOM (2020). *2019 Statistical Bulletin of China's Outward Direct Investment*. Ministry of Commerce of the People's Republic of China, National Bureau of Statistics, State Administration of Foreign Exchange, China Commerce and Trade Press.
- Mughwai, Vincent (2019). *Evolution of Land Tenure System in Tanzania and its Impact on Economic Development* [Paper presentation]. ECON Symposium - Capital University of Economics and Business, Beijing.

- Murphy, James T. és Carmody, Pádraig R. (2019). Generative urbanization in Africa? A sociotechnical systems view of Tanzania's urban transition. *Urban Geography*, 40(1), 128–157. <https://doi.org/10.1080/02723638.2018.1500249>
- Mushota, Chansa E. (2021). *China in Africa: Partner or Exploiter? The Case of Zambia*. Master's Thesis, City University of New York.
- Myers, Margaret és Wise, Carol (2017). *The Political Economy of China-Latin America Relations in the New Millennium*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315619484>
- Nakamura, Ryohei (1980). Agglomeration Economies in Urban Manufacturing Industries: A Case of Japanese Cities. *Journal of Regional Science* 20, 108–124. [https://doi.org/10.1016/0094-1190\(85\)90040-3](https://doi.org/10.1016/0094-1190(85)90040-3)
- National Planning Commission (2016). *Growth and Transformation Plan II (GTP II)*. Federal Democratic Republic of Ethiopia. 2022. december 26. <https://ethiopia.un.org/en/15231-growth-and-transformationplan-ii>
- Naughton, Barry J. (2018). *The Chinese Economy: Adaptation and Growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 318–325.
- Neel, Phil A. (2018). *Hinterland: America's New Landscape of Class and Conflict*. London: Reaktion.
- Neel, Phil A. (2021). *Global China, Global Crisis: Falling Profitability, Rising Capital Exports and the Formation of New Territorial Industrial Complexes*. Dissertation, University of Washington Department of Geography.
- Ngumkeu, Pierre és Zeufack, Albert G. (2019). Manufacturing and Structural Change in Africa. Policy Research Paper 8992, World Bank Group. 2022. december 16. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32317/WPS8992.pdf?sequence=4&isAllowed=y> <https://doi.org/10.1596/1813-9450-8992>
- Oqubay, Arkebe (2015). *Made In Africa: Industrial Policy in Ethiopia*, Oxford Scholarship Online. Oxford: Oxford University Press. 2022. december 16. <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780198739890.001.0001/acprof-9780198739890> <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198739890.001.0001>
- Onimode, Bade (1983). *Imperialism and Underdevelopment in Nigeria: Dialectics of Mass Poverty*. London: Zed Books. <https://doi.org/10.2307/218935>
- Orlik, Thomas (2022). *China: The Bubble that Never Pops*. Oxford: Oxford University Press, 84. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197598610.001.0001>
- Piore, Michael (1979). *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511572210>

- Rasmussen, Maria Isabel (2013). The power of Informal Settlements. The Case of Dar es Salaam, Tanzania, *Planum, The Journal of Urbanism*. 26(1). 2022. december 16. https://www.hdm.lth.se/fileadmin/hdm/Education/Research/12_CTBT2012_by_Planum_no_26-2013_Rasmussen_Section_1-1__5_.pdf
- Rodney, Walter (1972). *How Europe Underdeveloped Africa*. London: Bogle-L'Ouverture Publications.
- Rodrik, Dani (2015). *Premature Deindustrialization*. NBER Working Papers, No. 20935. 2022. december 16. <https://www.nber.org/papers/w20935> <https://doi.org/10.3386/w20935>
- Rodrik, Dani (2017). *Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc779z4>
- Rosen, Jonathan W. (2019). This Tanzanian city may soon be one of the world's most populous. Is it ready?. *National Geographic*. 2022. december 16. <https://www.nationalgeographic.com/environment/article/tanzanian-city-may-soon-be-one-of-the-worlds-most-populous>
- Sassen, Saskia (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400847488>
- Schmalz, Stefan; Sommer, Brandon és Hui Xu (2017). The Yue Yuen Strike: Industrial Transformation and Labour Unrest in the Pearl River Delta. *Globalizations* 14, 285–297. <https://doi.org/10.1080/14747731.2016.1203188>
- Shaw, Timothy M. (1976). Zambia: Dependence and Underdevelopment. *Canadian Journal of African Studies*, 10(1), 3–20. <https://doi.org/10.2307/483922>
- Shemsanga, Ceven; Omambia, Anne Nyatichi és Gu Yansheng (2010). The Cost of Climate Change in Tanzania: Impacts and Adaptation. *Journal of American Science* 6(3), 182–196.
- Smith, Jason (2020). *Smart Machines and Service Work: Automation in an Age of Stagnation*. London: Reaktion.
- Smith, Neil (1984). *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. New York: Verso. <https://doi.org/10.1353/book11443>
- Stella Zhang, Hong (2021). Chinese International Contractors in Africa: Structure and Agency. *China Africa Research Initiative*, 2022. december 16. <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/6099cc5d267fb10016b82045/1620692064252/WP+47+-+ZHANG%2C+-+Hong+-+Chinese+Intl+Contractors%27+Market+Power+Africa.pdf>
- Storper, Michael és Walker, Richard (1989). *The Capitalist Imperative: Territory, Technology, and Industrial Growth*. Oxford: Basil Blackwell.
- Strangio, Sebastian (2020). *In the Dragon's Shadow: Southeast Asia in the Chinese Century*. New Haven, CT: Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300256253>

- Sun, Ying and Guo, Jia (2017). The Operation Process and Genetic Mechanism of Chinese Campaign-Style Governance Model: The Case Study of APEC Blue. *American Journal of Industrial and Business Management* 7, 372 –385. <https://doi.org/10.4236/ajibm.2017.74027>
- Sylvester, Suzana (2013). *Land Tenure Reforms and Investment in Tanzania*. Economics Department, University of Dar es Salaam. 2022. december 16. https://www.efdinitiative.org/sites/default/files/publications/suzana-land_tenure_and_investment_in_tanzania.pdf
- Tang, Xiaoyang (2019). Export, Employment, or Productivity? Chinese Investments in Ethiopia's Leather and Leather Product Sectors. *China Africa Research Initiative*. Policy Brief, no. 39., 2022. december 16. <http://www.sais-cari.org/s/PB-39-Tang-Leather-Ethiopia.pdf>
- Tang, Xiaoyang (2021). *Coevolutionary Pragmatism: Approaches and Impacts of China-Africa Economic Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108233118>
- United Nations (2022). *World Population Prospects 2019: Highlights*, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. 2022. december 16. https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf.
- United Republic of Tanzania (2015). *Migration and Urbanization Report 2015. 2012 Population and Housing Census 4*. 2015. 2022. december 16. https://www.nbs.go.tz/nbs/takwimu/census2012/Migration_and_Urbanisation_Monograph.pdf
- Veltmeyer, Henry és Wise, Raúl Delgado (2018). *Critical Development Studies: An Introduction*. New York: Fernwood Publishing. <https://doi.org/10.3362/9781780447117>
- Wade, Robert (1990). *Governing the Market*. Princeton: Princeton University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1979). *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Webber, Michael (2008). Primitive accumulation in modern China. *Dialectical Anthropology*, 32, 299–320. <https://doi.org/10.1007/s10624-008-9039-8>
- Wiig, Alan és Silver, Jonathan (2019). Turbulent presents, precarious futures: urbanization and the deployment of global infrastructure. *Regional Studies* 53(6), 91–123. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1566703>
- Xia, Ying (2019). Chinese Manufacturing and Agricultural Investment in Tanzania: A Scoping Study. *China Africa Research Initiative*. Working Paper no. 3. 2022. december 16. <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5d657cc26b13b8000119fe39/1566932162523/WP+31+Xia+Chinese+Investment+Tanzania.pdf>

https://doi.org/10.1007/978-981-13-5744-2_98-1

- Xia, Ying (2019b). Chinese Agricultural and Manufacturing Investment in Kenya: A Scoping Study. *China Africa Research Initiative*. Working Paper No. 30, 2019b. 2022. december 16. <https://static1.squarespace.com/static/5652847de4b033f56d2bdc29/t/5d657c6d44756300019e37ad/1566932078004/WP+30+Xia+Chinese+Investment+Kenya.pdf>
- Yusuf, Nissi Jummai (2019). *The Impact of Foreign Direct Investments in Nigeria's Oil Industry on Youth Employment in Niger Delta From 1998–2018*. Master's Thesis: United States International University-Africa. 2022. december 16. <http://41.204.183.105/handle/11732/4989>
- Zelege, Elleni Centime (2019). *Ethiopia in Theory: Revolution and Knowledge Production, 1964–2016*. Chicago: Haymarket, 148–164. <https://doi.org/10.1163/9789004414778>
- Zhao, Shidong; Zeng, Yi; Bai, Wanqi; Lu, Jiehua; Qi, Wenhua; Liu, Guiping; Zhang, Taolin; Qin, Mingzhou; és Jiang, Leiwen, (2001). Population, Consumption and Land Use in the Pearl River Delta. *Growing Populations, Changing Landscapes: Studies from India, China and the United States*. Washington, DC: National Academies Press.
- Zhu, Shengjun és Pickles, John (2014). Bring In, Go Up, Go West, Go Out: Upgrading, Regionalisation and Delocalization in China's Apparel Production Networks. *Journal of Contemporary Asia* 44(1), 36–63. <https://doi.org/10.1080/00472336.2013.801166>